DISCIPLINERING

DE AS 125

de AS

anarchistisch tijdschrift

Zeven en twintigste jaargang, nr. 125, winter/voorjaar 1999.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ32,-; buiten Benelux ƒ37,50.
Druk: BSG, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

DISCIPLINERING EN DE VERMARKTING VAN DE SAMENLEVING

André Bons

In de loop van zijn bestaan heeft De AS regelmatig en in vele vormen aandacht besteed aan het onderwerp disciplinering, zij het min of meer zijdelings. Het thema komt op vele plaatsen aan de orde, bijvoorbeeld in nummers over registratie (6), Europa (36), technologie (73), economie (106) en arbeidsethos (67). Verwonderlijk is die belangstelling voor disciplinering niet. Het is immers een begrip dat vele raakvlakken heeft met datgene wat anarchisten meer dan wat ook interesseert, namelijk de maatschappelijke vraagstukken van macht, hiërarchie, ongelijkheid, onvrijheid en onredelijkheid. Bij disciplinering denken we aan sociale en politieke technieken om consensus en coöperatie af te dwingen. Het is vooral het werk van Foucault dat aan dergelijke betekenissen van disciplinering bekendheid heeft gegeven, met name zijn onderzoek naar de achtergrond en de werking van sociale instituties en zijn analyse van de rol van wetenschappelijke 'disciplines' daarbij.

Dat een anarchistisch tijdschrift aandacht besteedt aan het thema disciplinering is daarom niet zozeer een verdienste als wel een noodzakelijkheid. In

de sociaal-politieke filosofie van de vrijheid verwijst disciplinering op de eerste plaats naar de werking van de heersende politieke en economische macht, de ongelijke verdeling van macht en de inspanningen om bestaande machtsrelaties in stand te houden. Maar daarnaast vertegenwoordigt disciplinering ook een probleem voor het anarchisme als filosofie en als beweging, dat bepaalde, omstreden doelen wil bereiken. Daarvoor is de inzet en medewerking van velen noodzakelijk. Disciplinering gaat met andere woorden niet alleen maar van machthebbers naar machtelozen, maar is ook een probleem van de tegenmacht gericht op het realiseren van maatschappelijke alternatieven. De verhouding tussen het individuele en het sociale en het vraagstuk van de zelfdiscipline zijn ook voor de anarchistische beweging wezenlijke problemen. Deze beide aspecten van disciplinering komen in dit nummer aan de orde.

De huidige samenleving aanbidt de persoonlijke vrijheid en de individuele autonomie als weinig andere zaken; die specifieke vorm van vrijheid beheerst het denken en handelen van veel mensen. Tegelijkertijd heeft die maatschappij met talloze vormen van disciplinering te maken en lijkt ze deze te accepteren als prijs voor de vooruitgang. Onze beschaafde samenleving moet dus wel over een forse dosis cynisme beschikken. In zijn boek *Cynismen* behandelt de Franse filosoof Michel Onfray een aantal moderne, door hem als vulgair omschreven vormen van cynisme. Eén daarvan heeft alles te maken met de dominante maatschappelijke productiewijze. "Het kapitalistisch cynisme is schitterend geanalyseerd door Karl Marx in *Das Kapital*, dat men kan lezen als de gebruiksaanwijzing voor een mechanisme om winst te maken. De fabriek en de onderneming hebben iets van het dwangarbeiderskamp en ontlenen, in de periode van de industriële revolutie evengoed als tegenwoordig, een en ander aan de gevangenis en de kazerne. De arbeidsomstandigheden behoren tot het disciplinair regime." En hij voegt daar later aan toe: "Dit cynisme aarzelt niet om het menselijk leven tot brandstof voor winsten en opbrengsten te maken. Geld is het doel dat elke vorm van machtsmisbruik toestaat. De vormen zijn enigszins geëvolueerd, maar de kern van de kapitalistische onderneming is dezelfde gebleven: mensen opofferen aan economische imperatieven, de verontachtzaming van het individu ten gunste van het geheel. Het doel is de rentabiliteit, alles wat zich daartegen verzet zal meedogenloos worden vernietigd" (Onfray 1992, p. 148 en 149-150).

Onfray geeft hier aan waar het in de samenleving om draait en wat de motieven zijn achter de facade van beschaving. Zijn stellingname is ook illustratief voor hoe het thema disciplinering in deze AS wordt benaderd. Het gaat vooral om disciplinering in relatie tot beschaving en vooruitgang, waarbij productiewijze en verzorgingsstaat centraal staan. In de moderne samenleving is beschaving steeds meer een kwestie van zelfbeheersing en zelfdisciplinering, zoals de socioloog Norbert Elias heeft beschreven. In zekere zin is (zelf)disciplinering de prijs die we voor onze vorm van beschaving betalen. De moderne samenleving meet haar beschavingsniveau in belangrijke mate af aan het feit dat ze een verzorgingssamenleving is. Daarom is het voor een analyse van het verschijnsel disciplinering van belang aan die verzorgings-

staat ruim aandacht te schenken. Want juist in die context, en met name voor in de ruimte waar verzorgingssstaat en economie intensief met elkaar verkeren, doen zich vele belangrijke ontwikkelingen voor.

De staat heeft de afgelopen decennia een belangrijke verandering ondergaan. De nationale staat, die eerst een sociale staat was geworden en tenslotte was uitgegroeid tot wat we de verzorgingsstaat zijn gaan noemen, krijgt momenteel steeds sterker de kenmerken van een bedrijfsmatige organisatie. In de verzorgingssamenleving waren de maatschappij en de staat zo nauw met elkaar vervlochten dat ze nauwelijks meer onderscheiden konden worden. Maar we zitten momenteel in een *transformatieproces*: het staatsapparaat vormt zich om tot een onderneming waarin de overheid de directie vormt, het afgeslankte ambtenarenapparaat de werkers, en waarin de belastingbetaler een soort aandeelhouder in het bedrijf is. Als er al een algemeen belang is, dan wordt dat vooral in economische termen geformuleerd. Beslissend voor het functioneren van die staat wordt de afweging van kosten en opbrengsten van beleidsmatig handelen: efficiency en effectiviteit worden allesbepalend. Dat heeft grote gevolgen voor wat wij de verzorgingsstaat noemen, voor de georganiseerde solidariteit, de herverdelingsmechanismen, de collectieve voorzieningen, de politieke ideologie en het maatschappelijke klimaat.
Het gehele apparaat van de staat zelf - de bureaucratie, het leger, de verschillende diensten - gaat zich spiegelen aan het model van de onderneming. Dit houdt onder andere in dat werkzaamheden anders worden georganiseerd, met 'marktvormigheid' als hoogste doel. Taken worden afgestoten en afgestaan - soms teruggegeven - aan de markt. Verschillende onderdelen van de staat krijgen te maken met deze 'recommodificatie', waarbij de vroegere overheidstaken nu door private ondernemingen worden uitgevoerd. Zo kennen we momenteel het verschijnsel van de 'armoede-ondernemer', die de schuldsanering bedrijfsmatig aanpakt. Vaak zijn die nieuwe bedrijven of instellingen overigens verwant aan delen van het oude overheidsapparaat. Langzamerhand vervaagt het verschil tussen overheid en particuliere sector en ontstaan er allerlei nieuwe tussenvormen. Voor de mensen die in die apparaten werken, betekent dat een omschakeling, een mentaliteitsverandering. In de reorganisatie van de sociale diensten en de arbeidsbureaus, van ziekenhuizen, scholen en woningcorporaties wordt de mentale en culturele transformatie zichtbaar die noodzakelijk is wanneer diensten niet langer worden aangeboden als collectieve goederen.
Als de verzorgingsstaat zich gaat modelleren naar de onderneming heeft dat niet alleen gevolgen voor de ambtenaren. Ook burgers krijgen te maken met soms nieuwe vormen van disciplinering door de staat. Deze staan vooral in het teken van inspanningen om burgers zich te laten conformeren aan de idee van economische zelfstandigheid. Burgers moeten onafhankelijk worden van de staat en van de oude vormen van zorg die de staat leverde. En de beste, ja de enige manier waarop onafhankelijkheid kan worden gerealiseerd, is door middel van een inkomen uit arbeid. Veel vormen van disciplinering zijn er dan ook op gericht mensen te dwingen deze idee te accepteren.

De arbeid moet in bedrijven worden verricht. Maar ook de kapitalistische productiewijze zelf is van karakter veranderd. De economie is zo belangrijk geworden dat we van een *economisering van de samenleving* kunnen spreken. Die ontwikkeling wordt vooral gesymboliseerd doordat in plaats van de vroegere fabriek de onderneming is gekomen. De fabriek was deel van de plaatselijke gemeenschap, verbonden met het bestaan van wijken, straten en de generaties mensen die er rechtstreeks afhankelijk van waren. Ze was ingebed in regionale of nationale markten. De onderneming daarentegen heeft nog maar een heel betrekkelijke mate van sociale inbedding. Ze hoort voor een belangrijk deel toe aan de ongrijpbare sfeer van de internationale geldmarkten, de *global players*, de standplaatsenconcurrentie, de megafusies, de beurskoersen en het reputatiemanagement. Ondernemingen letten vooral op *shareholder value*: maximale rendementen en korte-termijnbelangen. De onderneming maakt niet zozeer producten als wel geld. Elke verandering van bedrijfscultuur staat in dat teken, elke versnelling van productieprocessen, elke verplaatsing van een onderdeel van het bedrijf.
In deze nieuwe situatie onstaan nieuwe vormen van disciplinering in de economische sfeer. Sterker nog dan ten tijde van de fabriek stelt de ondernemingsstaat zich in dienst van de groei van de economie. De loonarbeid staat daarbij centraal. Elke idee van collectief georganiseerd welzijn verdwijnt naar de achtergrond. De individualisering van de sociale zekerheid moet mensen prikkelen hun eigen belangen na te streven. Er vindt een totale mobilisatie plaats ten behoeve van de productie. *Het grote disciplinerende motief is de concurrentie, zowel op microniveau als op wereldschaal.* Ook de publieke cultuur verandert daardoor. Niemand wil een *loser* zijn, iedereen wordt aangespoord alles te doen om te voorkomen dat zijn deel van de welvaart onbereikbaar wordt. De taal van de onderneming koloniseert de dagelijkse leefwereld, onder meer via de dagelijkse beursberichten, reclamecampagnes als die voor de Euro en de aanhoudende propaganda voor ingrijpende hervorming van de verzorgingsstaat.
Recent heeft Lieven de Cauter een artikel gepubliceerd in het blad *Krisis* (nummer 73, winter 1998) onder de titel *De capsulaire beschaving. De stad in het tijdperk van het transcendentaal kapitalisme.* Daarin typeert hij het hedendaagse kapitalisme als 'transcendentaal': het heeft zich een onaantastbare status verworven, als ware het 'natuurlijk, onvermijdelijk, noodzakelijk en oneindig'. Dat is geen wenselijke situatie. De tegenhanger van de toegenomen mobiliteit en consumptie is namelijk een steeds scherpere maatschappelijke tweedeling, zowel in de rijke landen als op mondiale schaal. Deze duale samenleving komt tot stand door twee samenhangende processen: aan de ene kant insluiting, aan de andere kant uitsluiting.
Beide processen veronderstellen *controle.* Een 'controlemaatschappij' wordt in het leven geroepen. Deze moet bijvoorbeeld zorgen voor het in stand houden van de maatschappelijke mobiliteit. Ook vindt er een militarisering van de openbare ruimte plaats. Daartoe wordt moderne technologie ingezet, maar ook heel oude technieken als omheining, omwalling en afsluiting. De logica van het transcendentale kapitalisme verbindt zich volgens De Cauter op deze

manier met wat hij onomwonden een 'kamplogica' noemt. "Het concentratiekamp is het paradigma van de hedendaagse biopolitiek". De aan de vroegere burchten herinnerende omheinde wijken waarin ook Nederlandse rijken zich steeds meer verschansen, zijn uitsluitingsmechanismen, de detentiekampen voor ilegalen zijn insluitingsmechanismen. Beide berusten ze op het maken en bewaken van grenzen. Zo treedt naast het veelgeprezen fenomeen van de ontgrenzing - gesymbolisserd in toegenomen mobiliteit, de informatie en communicatietechnologie, de economische globalisering - verschijnselen van 'capsulering' en 'herterritorialisering'. Daarom, aldus De Cauter, leven we in een obsceen tijdperk, waarin steeds meer mensen worden uitgesloten van de groeiende welvaart.
Disciplinering hangt dus samen met insluiting en uitsluiting, en met de dreiging die daarvan uitgaat. We zien dat bijvoorbeeld in de eis van ***employability*** waaraan de moderne werknemer moet voldoen. Een adequate vertaling van employability luidt 'levenslang leren'. Daarmee wordt elke verwijzing naar de idealen van permanente educatie - de idee van persoonlijke groei - verdreven. Blijft over alleen de dwang bij te blijven op de arbeidsmarkt op straffe van onbruikbaar te worden en aan de kant te worden gezet. De elkaar opvolgende cultuurveranderingen in bedrijven, de ***mission statements*** en zelfs het werkoverleg in bedrijven zijn eveneens moderne discliplineringsvormen in de economische sfeer.
Andere moderne vormen van disciplinering en controle zien we op het terrein van de bestraffing: in plaats van het cellulair straffen is er een toename van voorwaardelijke straffen, geldboetes, elektronisch huisarrest en taakstraffen, vaak gepresenteerd als een humanisering van de bestraffing maar wel degelijk ook in het teken van een nieuwe disciplineringsagenda. Daarin passen ook de voorstellen voor werkkampen voor onhandelbare jongeren, de opvangcentra voor asielzoekers en het grenshospitium. In het openbare domein zien we de opmars van de ***beveiligde territoria*** waarin de rijken zich verschansen, het veroveren van de openbare ruimte door camera's, de electronische pasjes die toegangsbewijzen worden en de electronische klantkaarten waarmee grootwinkelbedrijven het koopgedrag kunnen analyseren. En dan zwijgen we nog over de mogelijkheden van komende maatregelen als de invoering van het rekeningrijden.

Maar ondanks de succesvolle hegemonie van het transcendentale kapitalisme, zien we misschien ook verschijnselen van een crisis van de zelfdisciplinering. Het moderne individu kan worden betoverd door het vooruitzicht van ***consumptie.*** Het leert te spreken in termen van de marktfilosofie: investeren, presteren, concurreren. Het aanvaardt ongelijkheid, onzekerheid, individuele verantwoordelijkheid, onrechtvaardigheid zolang daar beloningen voor zijn. Het lijkt de hoop op verandering van de samenleving op te hebben gegeven. Michel Onfray, die we hierboven al aanhaalden, ziet in de moderne samenleving een wijdverbreid cynisme, met name ook op ethisch terrein. Deze laatste vorm van cynisme is "de drijvende kracht van alle andere, het is constitutief voor het religieuze, het politieke, het clericale en het militaire cynisme. Het behelst eenvoudigweg de afwijzing van een intersubjectiviteit

op basis van gelijkheid ten gunste van een disciplinaire en hiërarchische relatie. Het ethisch cynisme onderscheidt zich wezenlijk door de ontkenning van waardigheid, door de opzettelijke wil om de ander een middel voor de eigen doeleinden te maken: in het ethisch cynisme maakt men de ander tot een vijand die overwonnen moet worden, een prooi waarvan men zich meester moet maken, een tegenstander die onderworpen moet worden" (Onfray 1992, p. 150).

Maar *het moderne bewustzijn* kan niet op deze eenzijdige manier worden begrepen: het is complex en veranderlijk. Het moderne individu is in de ban van simpele politiek-economische waarheden, maar hij relativeert ze ook. Hij is zowel hedonistisch als ecologisch bewust, consumeert er op los, maar is evengoed gevoelig voor postmaterialistische waarden. Hij zet zich volledig in voor het werk maar problematiseert gemakkelijk het gangbare arbeidsethos. Hij mag opgaan in de New Age, maar blijft onkerkelijk en sceptisch. Hij amuseert zich dood voor de buis, maar blijft boeken kopen en lezen. De homo economicus en ras-individualist onthoudt niet zijn steun aan gewaardeerde verworvenheden als een goed toegankelijke gezondheidszorg en onderwijs voor iedereen. De sociaal-darwinist ontpopt zich bij tijd en wijle als barmhartige Samaritaan. Hedonist èn asceet, individualist èn socialist, SM èn knuffelen.

Met andere woorden: mede vanwege de ervaringen die mensen met de verzorgingsstaat hebben opgedaan, is de uitkomst van disciplineringsoffensieven niet te voorspellen. In een kort essay uit 1985 met de titel *The limits of control* wijst William Burroughs op het feit dat elke poging controle uit te oefenen paradoxaal genoeg afhankelijk is van ofwel verzet ofwel actieve berusting: volledige controle namelijk maakt datgene waarover controle wordt uitgeoefend niet meer dan een gebruiksvoorwerp, een willoos object. En voorwerpen controleer je niet, die gebruik je simpelweg. Vanuit het perspectief van de machthebber mag controle over mensen nooit zo perfect worden dat er niets te controleren overblijft. Altijd moet er ruimte blijven voor een zekere mate van vrijheid en autonomie bij diegene over wie de controle wordt uitgeoefend, omdat die controle anders geen waarde meer heeft.

Controle is met andere woorden geen eenzijdig proces, waarin een sterke een machteloze volledig onder de duim houdt. De macht mag dan ongelijk zijn verdeeld, niemand is helemaal machteloos. In *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (1996) geeft de criminoloog Franke een schets van de manier waarop gevangenen door hun lijden en door hun steeds terugvallen in de misdaad een wezenlijke bijdrage hebben geleverd aan het besef dat cellulaire bestraffing een weinig zinvol middel was. Met een verwijzing naar onder meer Burroughs en Franke zouden we meer aandacht moeten hebben voor *de dialectiek van de disciplinering*: de pogingen tot disciplinering en controle veronderstellen de aanwezigheid van verzet. En dat is iets waaraan we hoop kunnen ontlenen. Het komt er vooral op aan tegenmacht vrij te maken en te ontplooien.

De artikelen in deze AS over het thema disciplinering hebben de bedoeling een aantal vraagstukken te onderzoeken die met disciplinering samenhangen. Er worden accenten gelegd op de moderne

verzorgingsstaat en de dynamiek van de ontwikkelingen daarin: de verwording van de verzorgingssamenleving, de kwestie van immigratie en asiel, vraagstukken van arbeid en onderwijs, problemen in de filosofie van de vrijheid en de bedreiging van de openbare ruimte.

Het tamelijk complexe artikel van Deleuze benadert het thema disciplinering op een fundamentele en soms abstracte manier. Het schildert hoe er de afgelopen tijd een sluipende verandering is opgetreden van de disciplinaire samenleving zoals Foucault die heeft geanalyseerd naar een nieuw type maatschappij die Deleuze aanduidt als de 'controlemaatschappij'. Het geeft een intrigerende analyse van de kenmerken waaraan we die nieuwe samenlevingsvorm kunnen herkennen.

Een aantal andere bijdragen aan het thema heeft als context de moderne verzorgingsstaat. In het artikel van André Bons is met name de traditionele verbinding tussen discipline en welzijn aan de orde. De crisis van de verzorgingsstaat wordt bestreden door een op arbeid gerichte campagne, een middel dat de kwaal alleen maar kan vergroten. Ook bij Thom Holterman en Arie Hazekamp speelt arbeid een grote rol. Thom Holterman geeft aan dat het zogenaamde inburgeringsbeleid ten behoeve van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving opvallend disciplinerende trekken heeft. Het artikel van Arie Hazekamp sluit daar nauw bij aan. Hij beschrijft hoe het onderwijs momenteel nog maar één doel lijkt te hebben: het toerusten van leerlingen voor de arbeidsmarkt.

De artikelen van Bons, Hazekamp en Holterman stippen alle de problematische relatie aan die het anarchisme heeft met het thema disciplinering. De bijdrage van Marius de Geus gaat uitvoerig in op de binnen het anarchisme levende opvattingen over disciplinering en sociale controle. Hij analyseert welke problemen deze standpunten opleveren en geeft enkele mogelijke oplossingen. Siebe Thissen en Freek Kallenberg geven een impressie van hoe in de Nederlandse controlemaatschappij de openbare stedelijke ruimte verandert. Hans Ramaer tenslotte schetst aan de hand van de geschiedenis van GroenLinks hoe politieke zelfdisciplinering in zijn werk gaat.

POSTSCRIPTUM OVER DE CONTROLESAMENLEVINGEN*

Gilles Deleuze

1

Foucault plaatste de disciplinaire samenlevingen *in de achttiende en negentiende eeuw; ze bereiken hun hoogtepunt aan het begin van de twintigste eeuw. Ze starten met de organisatie van grote insluitingsmilieus. Het individu wisselt voortdurend van het ene gesloten milieu naar het volgende, elk met zijn eigen wetten: eerst het gezin, dan de school ('je bent hier niet thuis'); vervolgens de kazene ('je bent hier niet op school'); dan de fabriek; van tijd tot tijd het ziekenhuis; misschien de gevangenis, bij uitstek de instantie van de ingesloten ruimte. De gevangenis fungeert als analogie; bij de aanblik van een aantal arbeiders kon de heldin in Rossellini's* Europa 51 *uitroepen: "Ik dacht dat ik veroordeelden zag".*

Foucault heeft op briljante wijze het ideale project van deze insluitingsmilieus geanalyseerd, die vooral in de fabriek goed zichtbaar zijn: het concentreren, over de ruimte verdelen, in de tijd ordenen, in de tijd-ruimtedimensie een productiekracht samenstellen met een werking die groter moet zijn dan de som van de afzonderlijke delen. Maar Foucault was zich zeer goed bewust van de vergankelijkheid van dit model: het was de opvolger van de *souvereiniteitssamenlevingen*, die heel andere doelen en functies hadden (het opleggen van belastingen in plaats van het organiseren van de productie, over leven en dood beslissen in plaats van voor het leven zorgen); de overgang verliep stapsgewijs, en Napoleon heeft blijkbaar de definitieve metamorfose van de ene maatschappijvorm naar de andere bewerkstelligd. Maar de disciplines raakten op hun beurt in een crisis ten gunste van nieuwe krachten, die zich langzaam vormden en zich na de Tweede Wereldoorlog versneld zouden ontwikkelen: een disciplinaire samenleving waren we niet langer meer, we waren al bezig haar achter ons te laten.

Wij verkeren in een algemene crisis van alle insluitingsmilieus - gevangenis, ziekenhuis, fabriek, school, gezin. Het gezin is een 'thuis', het verkeert in crisis zoals elk ander thuis - dat van de school, van de beroepen of welk ander ook. Het desbetreffende ministerie verklaart dat de ene na de andere hervorming noodzakelijk is: de hervorming van de school, van de industrie, van het ziekenhuis, van het leger en van de gevangenis. Maar iedereen weet dat deze instituties aan hun einde zijn gekomen, hoelang hun houdbaarheidsdatum ook nog moge zijn. Het is alleen maar een kwestie van het toedienen van de laatste sacramenten en van het aan het werk houden van mensen totdat de nieuwe krachten die al voor de deur staan hun plaats hebben ingenomen.

De *controlesamenlevingen* staan op het punt de disciplinaire samenlevingen af te lossen. 'Controle' is de naam die Bur-

* Noot van de vertaler André Bons: het essay van Deleuze is oorspronkelijk gepubliceerd in *L'Autre journal*, no. 1, mei 1990. De Nederlandse tekst is een vertaling op basis van Engelse en Duitse teksten.

roughs voorstelt om het nieuwe monster aan te duiden dat Foucault als onze nabije toekomst ziet. Ook Paul Virilio analyseert permanent de ultrasnelle vormen van controle die er uit zien als vormen van vrijheid. Deze komen in de plaats van de oude disciplines die nog binnen de tijdkaders van een gesloten systeem werkten. Het is niet nodig de buitengewone farmacologie, het moleculaire onderzoek of de genetische manipulatie in herinnering te roepen, ook al zijn deze ertoe bestemd op te gaan in het nieuwe proces. Het is niet nodig de vraag te stellen welke het hardste regime is en welk regime het best te dragen is, want in beide staan bevrijdende en onderdrukkende krachten tegenover elkaar. In de crisis van het ziekenhuis als insluitingsmilieu zouden bijvoorbeeld buurtziekenhuizen, hospitia en poliklinieken aanvankelijk uitingen kunnen zijn van een nieuwe vrijheid, maar zij zouden ook bestanddelen kunnen zijn van nieuwe controlemechanismen, die niet onderdoen voor de hardste vormen van opsluiting. Er is reden voor vrees noch voor hoop, maar alleen voor het zoeken naar nieuwe wapens.

2

De verschillende internaten of insluitingsmilieus die het individu doorloopt, zijn onafhankelijke variabelen: er wordt daarbij van uitgegaan dat men elke keer bij nul moet beginnen. Weliswaar hebben deze mileus een gemeenschappelijke taal, maar die is *analoog*. Daarentegen zijn de verschillende controlemechanismen onscheidbare variaties, die het systeem vormen van een variabele geometrie met een numerieke (dat wil nog niet per se zeggen binaire) taal. De insluitingen zijn *mallen*, gietvormen; controles daarentegen zijn *modulaties*, ze lijken op een zich zelf vormende gietvorm, die van het ene op het andere ogenblik verandert, of op een zeef, die van het ene op het andere moment zijn mazen varieert. Dit kan worden verhelderd aan de hand van de kwestie van de lonen. De fabriek was een lichaam dat ervoor zorgde dat zijn innerlijke krachten in evenwicht kwamen, op een zo hoog mogelijk productieniveau en een zo laag mogelijk loonniveau. In een controlesamenleving heeft de onderneming de fabriek vervangen, en de onderneming is geen lichaam maar een ziel, een gas. Natuurlijk was ook in de fabriek het premiesysteem al bekend, maar de onderneming voert een veel grotere modulatie van elke beloning door, in een context van permanente meta-stabiliteit waar ook zeer komische wedstrijden, selectieprocedures en groepsbesprekingen deel van uitmaken. De populariteit van de domste televisiespelletjes heeft te maken met het feit dat ze de situatie in de ondernemingen op zeer adekwate wijze uitdrukken. De fabriek vormde de individuen op zo'n manier tot één lichaam dat zowel de leiding, die elk element in de massa in de gaten hield, als de vakbond, die massaal verzet mobiliseerde, er hun voordeel mee deden. De onderneming daarentegen presenteert voortdurend een brutale rivaliteit als een gezonde vorm van wedijver en als een uitstekende motivatie, die individuen als opposanten tegenover elkaar plaatst, door elk van hen heen loopt en een innerlijke gespletenheid veroorzaakt. Het modulerende principe van het 'loon naar verdienste' is zelfs verleidelijk voor het nationale onderwijs. Zoals de onderneming in de plaats komt van de fabriek, zo vervangt de *permanente educatie* steeds meer de *school* en de voortduren-

de controle het examen. Dit is de beste manier om de school uit te leveren aan de onderneming.
In de disciplinaire samenlevingen begon men steeds van voren af aan (van de school naar de kazerne, van de kazerne naar de fabriek), terwijl men in de controlesamenlevingen nooit ergens klaar mee is: de onderneming, het schoolsysteem, het leger zijn meta-stabiele en coëxisterende toestanden van een en dezelfde modulatie, die lijkt op een universele vervormer. Kafka, die al op het keerpunt tussen de beide samenlevingsvormen stond, heeft in *Het proces* de verschrikkelijkste juridische figuren beschreven: de *schijnbare vrijspraak* uit de disciplinaire samenlevingen (tussen twee opsluitingen in) en het *onbegrensde uitstel* van de controlesamenlevingen (in voortdurende variatie) zijn twee zeer verschillende juridische formaties. Als ons rechtssysteem aarzelt en in crisis verkeert, dan heeft dat als oorzaak dat we de ene vorm verlaten en de andere vorm aannemen.
De disciplinaire samenlevingen hebben twee polen: de handtekening die het *individu* aangeeft en het getal of het registratienummer dat de positie van het individu in een *massa* aangeeft. Voor de disciplines waren die twee nooit onverenigbaar, de macht maakt tegelijkertijd massa's en individuen, dat wil zeggen: ze constitueert diegenen waarover macht wordt uitgeoefend als lichaam, en tegelijkertijd modelleert ze de individualiteit van elk lid van dit lichaam (Foucault zag als oorsprong van deze dubbele zorg de pastorale macht van de priester - de gehele kudde en elk afzonderlijke dier; de wereldlijke macht op haar beurt zou zichzelf spoedig met andere middelen tot seculaire 'hoeder' maken). In de controlesamenlevingen daarentegen is niet meer een handtekening of een getal wezenlijk, maar een code: de code is een *toegangspoort*, terwijl de disciplinaire samenlevingen worden gereguleerd door *parolen*, zowel vanuit het standpunt van de integratie als van het verzet. De numerieke taal van de controle bestaat uit codes die toegang verschaffen tot informatie of die toegang verhinderen. We hebben niet langer te maken met het paar massa/individu. De individuen zijn 'dividuen' geworden, en massa's zijn steekproeven, data, markten en '*banken*'.
Misschien drukt het geld nog het beste het onderscheid uit tussen beide soorten samenlevingen, omdat discipline altijd betrekking had op gemunt geld dat de aanwezigheid veronderstelt van goud als maatstaf, terwijl controle refereert aan veranderende wisselkoersen, gemoduleerd volgens een koers die wordt bepaald aan de hand van een aantal standaardvaluta. De oude monetaire mol is het dier dat past bij de insluitingsmilieus, terwijl de slang dat voor de controlemaatschappijen is. De overgang van het ene dier naar het andere, van de mol naar de slang, is niet alleen een overgang voor wat betreft het regime waarin wij leven, maar ook in onze levenswijze en onze betrekkingen tot anderen. De disciplineringsmens was een discontinue producent van energie, terwijl de controlemens eerder golfvormig is, alsof hij in een baan om de aarde cirkelt of deel is van een constant netwerk. Overal heeft het *surfen* al de oude *sporten* verdrongen.
Het is gemakkelijk elke samenleving te relateren aan soorten machines, niet omdat de machines alles bepalen, maar omdat ze de maatschappijvormen tot uitdrukking brengen die in staat zijn die machines te creëren en te gebruiken.

De oude soevereiniteitssamenlevingen zetten eenvoudige machines in: hefbomen, takels, klokken. De recente disciplinesamenlevingen waren uitgerust met energetische machines, die bloot stonden aan het passieve gevaar van entropie en die het actieve risico van sabotage met zich mee brachten. De controlesamenlevingen werken met machines van de derde soort, informatiemachines en computers, die het passieve gevaar van storing lopen en die actief worden bedreigd door computerhackers en door computervirussen. Het gaat niet alleen om een technologische evolutie, maar om een fundamentele verandering van het kapitalisme. Deze mutatie is intussen goed bekend, we zijn ermee vertrouwd geraakt en ze kan als volgt worden samengevat: het kapitalisme van de negentiende eeuw is een kapitalisme van de concentratie van de productie en van het eigendom. Het bouwt daarom de fabriek als insluitingsruimte, waarbij de kapitalist eigenaar van de productiemiddelen, en steeds vaker ook eigenaar van andere, op analoge wijze geconcipieerde milieus is (de huisvesting van de arbeiders, de school).

Wat de markt betreft, die wordt soms veroverd door specialisering, soms door kolonisering, soms door het reduceren van de productiekosten. In de huidige situatie richt het kapitalisme zich echter niet meer op de productie, die het vaak delegeert aan de periferie van de Derde Wereld, zelfs als het gaat om complexe vormen van productie als textiel, metallurgie en olie. Het is een kapitalisme van de overproductie. Het koopt geen grondstoffen en verkoopt geen producten meer, maar het koopt de eindproducten of assembleert onderdelen. Het wil diensten verkopen en aandelen kopen. Dit kapitalisme is er niet meer voor de productie, maar voor het product, dat wil zeggen: voor de verkoop of de markt.

Vandaar is zijn essentiële kenmerk de verspreiding, en daarom ook heeft de fabriek plaatsgemaakt voor de onderneming. Het gezin, de school, het leger en de fabriek zijn geen aparte analoge milieus meer die convergeren in een eigenaar - de staat of een private macht - maar gecodeerde, vervormbare en transformeerbare vormen van een enkele onderneming, die alleen nog maar bedrijfsleiders kent. Zelfs de kunst heeft de gesloten milieus verlaten en gaat deel uitmaken van de open bancaire circuits. De markt wordt veroverd door het overnemen van de controle en niet meer door disciplinering, eerder door het vaststellen van de wisselkoers dan door kostenreducties, eerder door transformatie van het product dan door productieve specialisatie. Corruptie krijgt zo een nieuwe kracht. Het centrum of de 'ziel' van de onderneming is de marketing geworden. Het wordt ons aan het verstand gebracht dat ondernemingen een ziel hebben, en dat is werkelijk het verschrikkelijkste nieuws dat er bestaat. De marktstrategie is momenteel het instrument van de sociale controle en vormt het schaamteloze ras van onze meesters. De controle is gericht op korte termijn en op een snelle omzet, maar is daarnaast ook continu en onbegrensd, terwijl de discipline gericht was op de lange termijn en eindeloos en discontinu was. De mens is niet meer de opgesloten mens, maar de mens met schulden. Het is een constante in het kapitalisme dat nog altijd driekwart van de mensheid in extreme armoede leeft, te arm om schulden te maken en te talrijk om ze allemaal te kunnen op-

sluiten. De controle zal dus niet alleen meer te maken krijgen met het eroderen van grenzen, maar ook met het exploderen van krottenwijken en getto's.

3

Je hoeft geen beroep te doen op science fiction om je een controlemechanisme voor te stellen dat op elk moment de positie van een element in een open ruimte aangeeft - of het nu gaat om een dier in een reservaat of om een mens in een onderneming, voorzien van een electronische halsband. Félix Guattari heeft een stad geschilderd waarin iedereen zijn woning, zijn straat, zijn wijk dankzij zijn electronische (dividuele) chipkaart kan verlaten, waarmee hij de afsluiting kan openen; maar de kaart zou evengoed ook op een bepaalde dag of op bepaalde uren ongeldig kunnen zijn; wat ertoe doet is niet de barrière, maar de computer die de legale of illegale positie van iedereen nagaat en een universele modulatie uitvoert.

Het sociotechnisch onderzoek naar controlemechanismen, dat begon toen zij opkwamen, zou categorisch moeten zijn en datgene beschrijven wat nu al in de plaats komt van de disciplinaire insluitingsmilieus wier crisis overal is verklaard. Het kan zijn dat oude methoden, ontleend aan de vroegere soevereiniteitssamenlevingen, weer van stal worden gehaald, zij het met de nodige aanpassingen. Beslissend is dat we aan het begin van iets nieuws staan. In het *gevangenisregime:* het zoeken naar 'vervangende' straf voor tenminste kleine delicten, en het inzetten van electronische halsbanden die de veroordeelden verplichten op bepaalde momenten thuis te zijn. In het schoolregime: de vormen van permanente controle en de effecten van de permanente training op de school, het afschaffen van alle vormen van onderzoek aan de universiteit, het introduceren van 'de onderneming' op alle niveaus van onderwijs en scholing. In het *ziekenhuisregime:* de nieuwe geneeskunde 'zonder arts en zieke' die potentiële zieken en risicogroepen definieert, wat geen vooruitgang impliceert in de richting van individualisering, zoals wel wordt beweert, maar het individuele of numerieke lichaam vervangt door de code van een 'dividueel' materiaal dat kan worden gecontroleerd. In het *ondernemingsregime:* een nieuwe omgang met geld, met winst en met mensen die niet meer de oude vorm van de fabriek doorlopen.

Dat zijn tamelijk futiele voorbeelden, die echter wel duidelijk kunnen maken wat wordt verstaan onder de crisis van de instellingen, namelijk de voortschrijdende en verspreide opbouw van een nieuw systeem van overheersing. Een van de belangrijkste vragen is die naar de onbekwaamheid van de vakbonden. Hun hele geschiedenis zijn zij verbonden met de strijd in de insluitingsmilieus of tegen de disciplines. Kunnen ze zich aanpassen aan de nieuwe situatie of maken ze plaats voor nieuwe vormen van verzet tegen de controlesamenlevingen? Zijn er al aanzetten zichtbaar van deze toekomstige vormen, die een bedreiging kunnen zijn voor de geneugden van de marketing? Veel jongen mensen verlangen, vreemd genoeg, om te worden 'gemotiveerd', ze verlangen naar nieuwe opleidingscursussen en naar levenslang leren. Zij hebben de taak te ontdekken waarom men hen inzet, net zoals hun voorgangers met veel moeite de telos van de disciplines hebben ontdekt. De kronkelingen van de slang zijn nog ingewikkelder dan de gangen van de mol.

AFSCHEID VAN DE ZORGELOZE JEUGD

Disciplineringstendensen binnen het onderwijs

Arie Hazekamp

De moderne vrije markteconomie die in de jaren negentig ongekende groei- en winstcijfers weet te boeken en daarmee voorlopig haar legitimiteit heeft verzekerd, stelt steeds hogere eisen aan mensen. Het aan de kapitalistische productiewijze inherente streven naar meer en beter eist voortdurend hogere productiviteit en straffere discipline. Aangezien in ons land de commerciële dienstverlening de belangrijkste motor vormt in dit groeiproces, zijn sociale vaardigheden en psychologisch inzicht absolute vereisten geworden in tal van functies. Deze beroepspraktijk eist soepele omgangsvormen, veel praten en onderhandelen, waarbij het uiten van gevoelens en het herkennen van gevoelens van anderen voorwaarden zijn geworden om te kunnen communiceren. Ook in breder maatschappelijk verband zijn in de loop van de jaren negentig dergelijke kwaliteiten voor individuen en groepen steeds belangrijker geworden om zich te kunnen handhaven in de steeds complexer wordende samenleving. Er heeft zich in dit opzicht een dominante middenklassecultuur ontwikkeld die van iedereen een assertiviteit eist als nooit tevoren.

De toenemende druk om marktconform te presteren heeft met name ook zijn weerslag op de positie van jongeren en die van het onderwijs. Het zijn vooral de jongeren op wie een toenemende sociale druk wordt uitgeoefend zich te richten op de eisen van de arbeidsmarkt. Ze weten reeds op jonge leeftijd dat ze geacht worden permanent te investeren in hun eigen toekomst. Een toekomst echter die volstrekt onduidelijk is en *waarbij de enige zekerheid vooralsnog een hoge mate van onzekerheid lijkt te zijn.* Jongeren zijn zich er terdege van bewust dat ze voortdurend moeten kiezen, zonder in de situatie te verkeren hun keuzes met recht te kunnen beargumenteren. Het onderwijs zet hen voortdurend onder druk omdat leerlingen steeds meer zelf verantwoordelijk worden gesteld voor hun eigen prestaties in de jacht op diploma's, die de toegang op vervolgopleidingen en de arbeidsmarkt reguleren.

Zij die vroegtijdig het onderwijs verlaten, rest onzekerheid over hun toekomst. Velen van hen die een baan vinden, moeten zich voor een laag minimumloon uit de naad werken zonder perspectief op een beter betaald vooruitzicht. Wie hieraan geen gehoor geeft, krijgt al naar gelang de leeftijd te maken met de permanente druk van leerplichtambtenaren, jeugdhulpverleningsinstanties, sociale diensten, en jeugdwerkgarantieregelingen. De tendens van de beleidsmatige ontwikkeling van sluitende aanpakken leidt ertoe dat er voor jongeren geen ontsnapping meer mogelijk is. Wie zich niet conformeert, zit zonder inkomen en zoekt het zelf maar uit.

Binnen het onderwijs hebben disciplineringstendensen zich het sterkst gemanifesteerd in de universitaire wereld. Temponormen en prestatiebeurzen hebben de academische vrijheid van

studenten definitief aan banden gelegd. Het systeem van studiepunten creëert calculerende studenten voor wie het aantal te behalen punten belangrijker is dan de inhoud van het vak. Veranderen van opleiding is er niet snel meer bij, want na vier jaar wordt de studiefinanciering omgezet in een rentedragende lening. Er is bovendien geen garantie dat de nieuwe studie wel bevalt. Daarnaast eindigt het recht op studiefinanciering na zes jaar en geldt er een leeftijdsgrens van 27 jaar. Uit angst voor torenhoge schulden nemen bijna alle studenten een bijbaantje in plaats van een lening. Noodzakelijk gezien het maximaal haalbare beursinkomen van nog geen f900,- per maand.

Dat studeren minder zorgeloos is geworden, vertaalt zich ook in het beroep dat studenten in toenemende mate doen op de hulpverlening. Universiteiten en hogescholen zelf zien zich genoodzaakt tot het opzetten van allerlei therapeutisch getinte cursussen. Het gaat hier om begeleiding bij studiekeuze, het vergroten van zelfvertrouwen, het hanteren van studiestress, het gebruik maken van timemanagement en begeleiding bij het afstuderen.

Ook het onderwijsaanbod op de universiteiten heeft een flinke aderlating ondergaan. Vooral binnen de sociale wetenschappen heeft kaalslag plaatsgevonden als gevolg van het dictaat van de arbeidsmarkt. Breed opgezette studies zijn verengd tot de opleiding en scholing van bestuurders en beleidsmakers voor wie een toekomst is weggelegd in de talloze bureaucratische apparaten die ons land rijk is. *Keuzevrijheid* is gesneuveld in het onderwijsaanbod dat gedicteerd wordt door modules waarin de stof vastligt en volgzaamheid het devies is.

Op grond van kostenbeheersing en efficiëncy-overwegingen heeft binnen het voortgezet onderwijs een ongekende schaalvergroting plaatsgevonden. Het resultaat van deze ontwikkeling is dat scholen verworden zijn tot onpersoonlijke leerfabrieken. Het gevolg is dat leerlingen minder binding en te weinig persoonlijke aandacht ervaren, op grond waarvan ook de sociale controle verminderd is. Ondertussen wordt de druk op de scholen vrolijk verder opgevoerd. Het dagblad *Trouw* kwam met een gids waarin scholen rapportcijfers kregen, waarna het Ministerie van Onderwijs zich genoodzaakt zag kwaliteitskaarten uit te delen aan het middelbaar onderwijs. Dat de gehanteerde instrumenten slechts een beperkt deel meten en ook op beperkte wijze zaken becijferen, wordt gemakkelijk vergeten.

Waar deze ontwikkelingen toe leiden, laat de meest beruchte middelbare school van Nederland zien, namelijk het Olympus College uit Rotterdam. Deze zwarte school die veel allochtone leerlingen telt, scoorde het slechtst in de kwaliteitslijst van *Trouw.* Vermeende boosdoeners krijgen leercontracten voorgelegd waarin zaken staan vermeld als op tijd komen, huiswerk maken, inzet tonen, correct gedrag en taalgebruik. Mocht dit niet voldoende zijn om leerlingen onder de duim te houden dan volgen er functioneringsovereenkomsten die de druk verder opvoeren. Daarnaast voerde de school zogenaamde promioteams in: teams van leerlingen die prominent binnen de school aanwezig zijn en hun voorbeeldig gedrag promoten! Dat leerlingen op grond van een dergelijke verdeling tussen goeden en kwaden gemakkelijk in gewetensnood gebracht kunnen worden, wordt kennelijk voor lief genomen.

Het echte probleem is dat getracht wordt met dubieuze middelen leerlingen geschikt te maken voor de school, terwijl ***de principiële discussie zou moeten gaan over de vraag hoe scholen geschikt gemaakt kunnen worden voor jongeren.***
De invoering van het studiehuis in de bovenbouw havo/vwo heeft de werkdruk voor leraren en leerlingen verder verhoogt. Het ogenschijnlijk sympathieke motto van 'leren leren', waarin de zelfstandigheid van leerlingen wordt benadrukt, komt vooralsnog onvoldoende uit de verf. De invoering is te snel gekomen, waardoor nieuw lesmateriaal niet bijtijds gereed kwam en leraren veel tijd kwijt zijn met het maken van eigen materiaal. Daarnaast kost ook het vele overleg en de uitgebreidere begeleiding veel meer tijd. De scholen zelf kampen met ruimtegebrek omdat de grote klaslokalen niet geschikt zijn voor individueel werken. Het gebrek aan computers belemmert het zelfstandig werken van leerlingen, die overladen zijn met programma's aangezien het aantal te volgen vakken aanzienlijk is uitgebreid. De invoering van het studiehuis heeft als hoofddoel niet het aantrekkelijk maken van het onderwijs voor jongeren, maar hen beter toe te rusten voor de latere studie in het hbo en op de universiteit. ***Uiteindelijk spreekt ook hier het dictaat van de arbeidsmarkt.***

ARBEIDSMARKT

De eisen van de arbeidsmarkt spelen een nog sterkere rol binnen het vbo dat dit jaar met de mavo het nieuwe vmbo moet gaan vormen. Dit nieuwe onderwijstype poogt een dam op te werpen tegen de toenemende tweedeling in het onderwijsbestel, waarin havo/vwo-scholieren tot de kansrijken worden gerekend, terwijl de vmbo-ers kansarm zijn wanneer perspectieven op de arbeidsmarkt als zaligmakend gelden. Inderdaad stelt het overheidsbeleid het behalen van een startkwalificatie als norm voor het onderwijs. Hiermee wordt bedoeld dat leerlingen een diploma dienen te halen die tot een beginnende beroepsuitoefening moet leiden. Jaarlijks herbergt het vbo echter 25.000 leerlingen die geen of moeilijk zo'n startkwalificatie halen. Het nieuw opgezette Praktijkonderwijs moet binnen dit nieuwe type onderwijs soulaas bieden voor deze jongeren zodat uitzicht op de arbeidsmarkt mogelijk blijft. Is het een wonder dat deze leerlingen zich minder prettig en zelfverzekerd voelen en vaker negatief gedrag vertonen?
Tegen de maatschappelijke achtergrond van arbeidsmarktperpectieven en diplomajacht moet ook de enorme groei in de zwaardere typen speciaal onderwijs gezien worden. Vanaf 1994 vertonen deze scholen jaarlijkse groeipercentages van vier tot tien procent. In toenemende mate zijn ouders op zoek naar plaatsen waar hun kinderen geholpen kunnen worden, terwijl wachtlijsten hen nopen hun toevlucht te zoeken bij schooltypen waar van oudsher een zeker taboe op rustte. Ook groeit het aantal problematische gezinnen waarmee het aantal moeilijke kinderen groeit, dat wil zeggen kinderen die gewoon liefde en aandacht tekort komen.
Ook het basisonderwijs dreigt niet te ontkomen aan de opgeschroefde prestatienormen die de tijdgeest dicteren. Het Ministerie van Onderwijs heeft plannen om de Cito-toets voor alle basisscholen te verplichten. Daarmee komt eenzijdig de nadruk te liggen op de cognitieve ontwikkeling van jonge kinderen, die uiteraard slechts een onderdeel vormt van datgene wat de school zou dienen

te ontwikkelen. Zo ontstaat een situatie waarin kinderen reeds op twaalfjarige leeftijd hun kansendiploma krijgen uitgereikt met vergaande consequenties voor hun verdere leven.
Binnen alle onderwijsgeledingen spelen disciplineringstendensen die uiteindelijk tot doel hebben leerlingen klaar te stomen voor de arbeidsmarkt. Desondanks is er jaarlijks een grote groep jongeren in het voortgezet onderwijs die er niet in slaagt een startkwalificatie te behalen. Aangezien het criterium dat hierbij gehanteerd wordt, stelt dat een beginnende beroepspraktijk haalbaar moet zijn, vallen ook leerlingen met slechts een vwo-diploma onder de voortijdige schoolverlaters.
De Algemene Rekenkamer becijferde dat voor 1990 van de 250.000 schoolverlaters er maar liefst 130.000 niet voldeden aan de criteria van de startkwalificatie, die een stabiele positie op de arbeidsmarkt zou moeten garanderen. Van deze 130.000 jongeren werden vervolgens 90.000 als een probleemgroep beschouwd. Hieruit werd een harde kern gedestilleerd van 12.500 leerlingen die zonder diploma mavo of vbo het onderwijs verlieten. Het ging en gaat hierbij vooral om kinderen van laaggeschoolde ouders en allochtonen.
Hoewel betrouwbaar cijfermateriaal over het voortijdig schoolverlaten nog steeds moeilijkheden oplevert, maken de genoemde getallen duidelijk dat er sprake is van een omvangrijke problematiek. Jaarlijks gaat het om tienduizenden jongeren die onvoldoende gekwalificeerd de school de rug toekeren. Ruim een derde van deze voortijdige schoolverlaters beschouwt de eigen capaciteiten als oorzaak van dit afhaken. Ze konden de vakken of de opleiding niet aan, vonden het niveau te hoog of hadden geen aanleg voor het type onderwijs.
De scholen zelf hebben de problematiek van het voortijdig schoolverlaten lange tijd veronachtzaamd. Begin jaren negentig zag negentig procent van de scholen dit niet als een probleem, aangezien met het vertrek van deze leerlingen de verantwoordelijkheid van de onderwijsinstelling simpelweg ophield te bestaan. Sindsdien is er het nodige veranderd. Scholen zelf werden gedwongen na te denken over een goed schoolklimaat en een intern zorgsysteem, zaken die door leerlingen belangrijk worden gevonden. Het hardere maatschappelijke klimaat en de toenemende nadruk op prestaties en resultaten hebben scholen met de neus op de feiten gedrukt, omdat ook de leefbaarheid op de scholen zelf onder druk kwam te staan.
Daarnaast werd vanaf 1990 het voortijdig schoolverlaten door de staat als beleidsprioriteit op de politieke agenda gezet. Een van de schrikbeelden uit de jaren tachtig was de omvangrijke jeugdwerkloosheid waaruit een generatie jongeren voortkwam zonder arbeidsdiscipline en zonder een zaligmakend toekomstperspectief in termen van een betaalde baan en een redelijk inkomen. Een eenvoudig kostenplaatje leerde dat de samenleving een dure rekening gepresenteerd kreeg in de vorm van toenemende criminaliteit, zoals vandalisme en hogere sociale lasten. Vanuit een dergelijke gedachtengang kwam in 1994 de Regionale Meld- en Coördinatiefunctie (RMC) tot stand, die op regionaal niveau tot een sluitende melding en registratie van leerlingen tot 23 jaar moet komen. Dit met als oogmerk dat geen jongere zonder startkwalificatie het onderwijs mag verlaten.

Regionale samenwerking moet leiden tot een sluitende aanpak waarbij gemeenten een sleutelpositie vervullen. Enerzijds krijgt dit beleid een nadrukkelijk *repressief karakter* aangezien de naleving van de leerplicht, een taak van de gemeente, steeds strenger gehanteerd wordt. Pas onlangs kreeg het Openbaar Ministerie op grond van het regeeraccoord van het tweede paarse kabinet de opdracht ouders sneller strafrechtelijk te vervolgen, wanneer niet aan de leerplichtwet wordt voldaan. Reeds eerder kreeg de politie van Amsterdam in hetzelfde kader de nobele taak spijbelaars op te pakken. (Dat slechts enkele ongelukkige leerlingen hier dagelijks de dupe van werden, zal er wel toe geleid hebben dat er sindsdien weinig vernomen is over vorderingen in dit opsporingsbeleid!)
Anderzijds benadrukt het beleid omtrent het voortijdig schoolverlaten de totstandkoming van *brede samenwerkingsverbanden* van onderwijsinstellingen met gezondheidsdiensten, regionale arbeidsvoorziening en jeugdhulpverlening. Een integrale aanpak moet de traditionele (bureaucratische) verkokering en versnippering overstijgen, die ertoe leidt dat jongeren van het kastje naar de muur gestuurd worden en verdwalen in het woud van instellingen en regelingen. Begin jaren negentig was er nauwelijks sprake van dergelijke samenwerkingsverbanden, maar in 1998 beschikte reeds zestig procent van de scholen in het voortgezet onderwijs over een netwerk met zorg- en hulpverlenende instanties.
Het totstandkomen van dergelijke netwerken wordt met name ook gevoed uit de praktijk. Toenemende maatschappelijke druk in combinatie met groeiende gezinsproblematiek vervlechten zich met gezondheidsproblemen. Een aantal onderzoeken van de GGD uit de provincie Gelderland toont aan dat de gezondheid van veel leerlingen in het voortgezet onderwijs te wensen overlaat. Een Arnhems onderzoek uit 1995 stelde vast dat driekwart van de leerlingen gezondheidsklachten heeft. Vooral het 's ochtends moe en niet uitgerust opstaan en het vaak hebben van hoofdpijn werden veel genoemd. Een groot deel van de ondervraagde jongeren (twintig tot dertig procent) heeft psychosociale problemen, vooral op school en met zichzelf.
De ernst van de problematiek varieert nogal, maar houdt deze jongeren dag en nacht bezig. Naast typische puberproblemen omtrent uiterlijk en identiteit is er tevens sprake van wijdverspreide faalangst en het moeilijk uiten van gevoelens, zeker als het gaat om problemen. Ronduit verontrustend zijn de cijfers over het aantal leerlingen dat recentelijk en/of regelmatig zelfmoordgedachten heeft, namelijk 20 tot 25 procent van de ondervraagden. Rond de vijf procent van de jongeren uit deze onderzoeken heeft ooit een zelfmoordpoging ondernomen, terwijl zo'n tien procent zich vaak ongelukkig voelt.

SOCIALE SAMENHANG

De beleidswijzigingen omtrent het voortijdig schoolverlaten en het toegenomen zicht op de sociale problemen van de schoolgaande jeugd zetten vooralsnog weinig zoden aan de dijk, wanneer de schooluitval cijfermatig wordt bekeken. Anno 1999 ontbreekt eenduidig en betrouwbaar cijfermateriaal nog steeds. Naar schatting verlaten jaarlijks zo'n 65.000 leerlingen onvoldoende gediplomeerd het onderwijs, terwijl volgens de Arbeidsvoorziening ons land in

1996 25.000 schoolverlaters telde zonder diploma. Voor een deel van deze jongeren is de heilig verklaarde arbeidsmarkt wel toegankelijk, maar lopen vooral ongediplomeerde mavo- en vbo-jongeren een extra risico op langdurige werkloosheid. Het aantal jongeren zonder de door de staat gewenste startkwalificatie ligt waarschijnlijk op hetzelfde niveau als tien jaar geleden en bedraagt dan ruim 100.000 leerlingen per jaar.

Disciplineringstendensen hebben in de jaren negentig de hele samenleving in hun greep gekregen als gevolg van het dictaat van de arbeidsmarkt in dienst van de economische groei. Ook in het onderwijs is daardoor de druk om te presteren dusdanig toegenomen, dat de maatschappelijke lat beduidend hoger is komen te liggen. Het hoger leggen van deze lat schept een eigen sociale dynamiek die er onder meer toe leidt dat er een aanzienlijke categorie jongeren buiten de boot valt. Deze jongeren, jaarlijks enige tienduizenden, kunnen eenvoudigweg niet voldoen aan de gestelde criteria, alle beleidswijzigingen ten spijt. De op zich toe te juichen brede samenwerking tussen scholen, jeugdhulpverlening en zorginstellingen kan evenmin maskeren dat de sociale samenhang in ons land afneemt.

Dat is de maatschappelijke prijs die onherroepelijk betaald moet worden voor het poldermodel waarin marktwerking, economische groei en geldzucht zaligmakend zijn geworden. Kapitalistische productieverhoudingen scheppen nu eenmaal sociale uitsluiting op grond waarvan het onderwijs in een onmogelijke maatschappelijke positie wordt gemanoeuvreerd. Enerzijds dienen scholen steeds hoger gekwalificeerde arbeidskrachten af te leveren, terwijl anderzijds de toenemende sociale problematiek die onder meer tot uitdrukking komt in het voortijdig schoolverlaten, in versterkte mate het hoofd moet worden geboden.

Desondanks neemt de maatschappelijke druk op het onderwijs verder toe, zoals op het terrein van normen- en waardenoverdracht die onder meer door de maatschappelijke discussie omtrent zinloos geweld van jongeren opnieuw wordt benadrukt.

Binnen de huidige maatschappelijke verhoudingen is deze problematiek onoplosbaar, zolang het primaat van de economie geldt. Uiteindelijk zullen beperkte financiële middelen de speelruimte bepalen waarbinnen het onderwijs slechts selectief noodverbanden kan aanbrengen. Daarbij zal de staat in de nabije toekomst ook kiezen voor onorthodoxe onderwijs- en opvoedingsprojecten voor specifieke groepen 'problematische' jongeren. Dergelijke projecten zullen gekenmerkt worden door een integrale aanpak van de problematiek in kwestie vanuit verschillende disciplines. Ongetwijfeld zullen ook ouders daaraan deel moeten nemen, desnoods in de vorm van gedwongen participatie.

Het is niet ondenkbaar dat beleidsmakers in hun streven sociale verhoudingen beheersbaar te houden ook gebruik zullen maken van sommige ingrediënten uit het *anarchistisch onderwijsrecept.* Tenminste drie van deze ingrediënten komen hier voor in aanmerking.

In de eerste plaats geldt dit voor de vraag naar wat jongeren nu eigenlijk zelf wensen en waar ze behoefte aan hebben. Het serieus nemen van jongeren is een absolute voorwaarde voor

(vervolg op pag. 40)

INBURGERING: DISCIPLINERING VOOR DE ARBEIDSMARKT

Thom Holterman

"Het streven bij inburgering is gericht op het bereiken van een spoedige zelfredzaamheid bij het verwerven van een positie in de samenleving." De regering schreef dit enkele jaren geleden in haar Hoofdlijnennotitie Wet inburgering nieuwkomers (TK 1995-1996, 24 401, nr. 4). Ze voegde daar aan toe het noodzakelijk te achten dat nieuwkomers - vreemdelingen die in Nederland voor het eerst worden toegelaten voor een permanent verblijf - over een aantal vaardigheden beschikken. Die vaardigheden vormen de basis voor sociale redzaamheid en voor het vinden van aansluiting op de arbeidsmarkt. Het recht op verblijf wordt hier onmiddellijk gekoppeld aan de plicht tot werken. De Wet inburgering nieuwkomers (Win) is inmiddels in werking getreden.
Op de inburgering via de Win ging ik al eerder in (zie De AS *119/120). Toen confronteerde ik het stelsel met het idee 'zelfredzaamheid'. Ik betoogde dat het één (inburgering) het ander (zelfredzaamheid) vanuit een anarchistische visie uitsloot. Dit vanwege de disciplinerende functie die van de Win moet uitgaan. Dat laatste wil ik hier nader uitwerken.*

Anarchisten reageren vaak allergisch als het om plichten gaat - zeker als die worden opgelegd. Laten we daarom even bij die allergische reactie stil staan. Anarchisten huldigen al heel lang het maatschappelijke uitgangspunt: *nemen naar behoeften, werken naar vermogen*. Dat laatste is een belangrijke toevoeging aan het eerste: als er in het geheel niet zou worden gewerkt, zou er ook niets te nemen zijn. Het eerste 'verplicht' dus tot productie, terwijl de bijdrage aan die verplichting naar vermogen plaats vindt. Kortom, ook een anarchistische maatschappij kent een verplichting tot werken. De vraag is welke omvang (bijvoorbeeld aan arbeidsuren per dag) die verplichting kent en om welk soort productie het zal gaan (wat moet er worden geproduceerd). Daarover valt alleen te speculeren. Gelet op wat daarover in de anarchistische 'pers' in de afgelopen anderhalve eeuw is gezegd, is wel een richting voor een mogelijk antwoord aan te geven.

In een anarchistische maatschappij zal de productie niet meer vanuit winstbejag zijn opgezet en hoeven er om die reden geen behoeften meer te worden gekweekt. De kaart kan vooral op duurzaamheid van de producten worden gezet en op het nut dat de geproduceerde goederen hebben. De omvang van de productie zal daardoor kunnen worden teruggedrongen en daarmee de te verdelen arbeidstijd over de burgers. De druk kan dan van de ketel, wat bijvoorbeeld vermoedelijk ook het aantal gevallen van 'burn-out' kan helpen terugdringen. Dit levert dan meteen een bijdrage aan het verminderen van de maatschappelijke kosten die een kapitalistisch productieproces met zich brengt.
Dit soort denkbeelden is verre van nieuw. Een kritiek op onnutproductie en een pervers productiesysteem is al door Paul Lafargue geleverd (*Het recht op luiheid*, [1880], Amsterdam 1974): "In onze departementen met wolindustrie

rafelt men vuile en halfvergane vodden uit en maakt men er zogenaamde 'renaissance'-lakens van die een even lange levensduur hebben als verkiezingsbeloften. (..) Al onze producten zijn vervalst om er de afzet van te vergemakkelijken en de duurzaamheid ervan te bekorten". Let op, dit werd in 1880 geschreven, lang voor de tijd dus van de 'stone washed' spijkerbroeken!

Een andere productiewijze laat de realisatie van een kortere werkweek toe. Als men de productie voor winstbejag verwerpt komt men bij berekeningen van de duur van de werkdag, ongeacht de periode waarin men die berekende, uit op vijf uur.

In zijn *De verovering van het brood* (1892) wijst Kropotkin op dit uitgangspunt, dat hij al bij de Amerikaan Benjamin Franklin (1706-1790) aantrof. Eind achttiende eeuw stelde deze al een grens van vijf uur aan de arbeidsdag. Eind negentiende eeuw rekent Kropotkin in het achtste hoofdstuk van zijn genoemde boek, voor zijn tijd, dit nog eens door en oppert dan: "Nemen we eindelijk aan dat alle volwassenen, uitgezonderd de vrouwen die zich bezighouden met de opvoeding der kinderen, zich verbinden tot een dagelijkse arbeid van vijf uren van af hun twintigste à 22ste tot aan hun 45ste à vijftigste jaar en dat zij zich wijden aan de arbeid hunner keuze onverschillig in welke tak van menselijke arbeid die als noodzakelijk wordt erkend."

Het is ongetwijfeld zo, dat de samenleving van de tijd van Kropotkin grote verschillen kent ten opzichte van die van onze tijd. Maar zo'n verschil was er ook tussen de samenleving van de tijd waarin Kropotkin leefde en die van Benjamin Franklin een eeuw eerder. Meer op onze tijd afgestemd is het pleidooi van de Duitse Esther Vilar met haar *De vijfurige werkdag, Een betere toekomst voor iedereen* (oorspronkelijk 1978; Nederlandse vertaling 1983). Vervolgens kwam in 1980 de Emancipatie Kommissie met het idee dat een betere verdeling van betaald en onbetaald werk nodig was. Om dit te realiseren werd de invoering van een vijfurige werkdag als noodzakelijk gezien. Enkele jaren later rekende de sociaal-democraat Marcel van Dam nog eens voor dat de instelling van een vijfurige werkdag ingesteld moest worden (in een artikel in *Vrij Nederland*, 17 maart 1984).

Aan het voorgaande wil ik het volgende ontlenen. In de eerste plaats is er voor een ieder die daar redelijkerwijs toe in staat is een plicht om te werken, omdat er anders niet naar behoefte valt te nemen. In de tweede plaats wordt door de afgelopen eeuwen heen door sommigen gehuldigd dat de grens van die arbeidsplicht bij een vijfurige werkdag ligt. Dit betreft dan arbeid die als noodzakelijk wordt erkend. Voor anarchisten vooronderstelt dit laatste een democratische besluitvorming omtrent de bepaling van wat 'noodzakelijk' is. Ik confronteer dit met het volgende.

Als heden in officiële stukken over de arbeidsmarkt wordt gesproken, heeft men het over een stelsel waarin winstbejag centraal staat en waarbij onnutproductie dientengevolge voor noodzakelijk moet worden gehouden. Spreekt men in het licht hiervan over inburgering in de bestaande maatschappij door middel van deelname aan het arbeidsproces, dan praten we dus in feite over disciplinering van mensen ten behoeve van een kapitalistische voortbrengingswijze. Dat betreft niet alleen vreemdelingen - die deze disciplinering voelen via de van kracht zijnde Wet inburge-

ring nieuwkomers (Win) - maar het betreft een ieder van ons. Is dat niet een ouderwetse gedachte?

ARBEIDSPROCES

Laten we eens op het taalgebruik in deze context letten. Deelname aan het arbeidsproces verloopt voor velen van ons via het aangaan van een arbeidsovereenkomst. Zo'n overeenkomst wordt in art. 610:Boek 7 van het Burgerlijk Wetboek (BW) omschreven als een overeenkomst, waarbij de ene partij (werknemer) zich verbindt in dienst van de andere partij (werkgever) arbeid te verrichten. Nu gaat het niet om het zich verbinden en om het nakomen van hetgeen waartoe men zich verbindt. De klassiek anarchist Proudhon bijvoorbeeld scherpte de anarchistische kring al in, dat overeenkomsten moeten worden nagekomen. Daarop moet je kunnen vertrouwen; zonder vertrouwen is maatschappelijk verkeer niet goed denkbaar - dat is ook anarchisten duidelijk. Daar gaat het dus niet om. Waar het wel om gaat, zijn de woorden 'in dienst van'. De algemeen aanvaarde betekenis daarvan in het arbeidsrecht is: 'onder gezag vallen van', 'het ondergeschikt zijn aan'. Tegen zo'n zienswijze verzet zich het anarchistische denken omdat het een bepaald type disciplinering verlangt. Disciplinering in dit kader betekent dan het gewennen aan orde en tucht opgelegd door de werkgever. Deze kan autoritair - en dus niet democratisch - vaststellen welke orde er geldt. Een ieder die zich als 'werknemer' richting arbeidsmarkt beweegt, begeeft zich richting de onderschikking aan de werkgever. Die heeft helemaal geen belang bij de realisatie van een sociaal-economisch leven dat kan drijven op een vijfurige werkdag!

Een ieder en dus ook een vreemdeling kan alleen door de deelname aan het arbeidsproces aantonen geïntegreerd te zijn in de Nederlandse samenleving. Dat zuig ik niet uit mijn duim als het om vreemdelingen gaat. Met betrekking tot een bepaalde categorie wordt dit expliciet door de huidige regering verwoord en gewild. Daarvoor kijken we in de Vreemdelingencirculaire (Vc). De Vc is een complex van beleidsregels waarin de Minister van Justitie beschrijft hoe hij het vreemdelingenrecht toepast. In de Vc vindt men het volgende uitgangspunt met betrekking tot vreemdelingen die (voortgezet) verblijfsrecht willen verwerven, nadat hun huwelijk of relatie (na drie jaar) wordt ontbonden. Deze vreemdelingen hadden een zogenaamd afhankelijk verblijfsrecht (namelijk afhankelijk van hun echtgenoot of relatiepartner). Deze vreemdelingen kunnen een zelfstandig verblijfsrecht verwerven door zich *afhankelijk* te maken van een werkgever. Er wordt dan ook niet gelet op het feit of men eventueel een inkomen heeft uit alimentatie of uit vermogen (rente). Alleen inkomen uit werk telt. Daarover wordt expliciet in de Vc gezegd: het recht op verblijf behoudt de vreemdeling uitsluitend op grond van een duurzame band met een werkgever of bedrijf. De Vc vult daarbij aan: de vreemdeling toont aan geïntegreerd te zijn in de Nederlandse samenleving door de deelname aan het arbeidsproces (Vc, deel B1, par. 2.3.3 en 4.3.3).

PLICHTEN EN RECHTEN

Het gaat in dit geval om vreemdelingen die reeds in Nederland waren en om voortgezet verblijf verzoeken. Ten aanzien van nieuwkomers is wat dat betreft de situatie niet anders. De Wet in-

burgering nieuwkomers (Win) die voor hen van kracht is, bevat een hele plichtencatalogus met het oog op de deelname aan het arbeidsproces. Met de Win vangt dus een disciplineringsproces aan tot het inleiden in het arbeidsproces. De plichtencatalogus ziet er als volgt uit.

In de eerste plaats heeft de vreemdeling-nieuwkomer die het aangaat een *meldingsplicht*. Hij moet zich melden bij een door het college van burgemeester en wethouders (B en W) aangewezen instantie voor het houden van een inburgeringsonderzoek (art. 2 Win). Dat onderzoek heeft tot doel voor de betrokken nieuwkomer een inburgeringsprogramma vast te stellen. Het inburgeringsprogramma is gericht op vergroting van de sociale redzaamheid van hem en van diens mogelijkheden om zich verder te scholen of toe te treden tot de arbeidsmarkt (art. 5 Win).

In de tweede plaats bestaat er een dubbele *medewerkingsplicht*. De nieuwkomer moet medewerking verlenen aan het inburgeringsonderzoek (art. 4 Win) en hij moet medewerking verlenen aan het uitvoeren van het voor hem vastgestelde inburgeringsprogramma (art. 12 Win).

Ten derde geldt er met betrekking tot het inburgeringsprogramma een *inschrijvingsplicht* (art. 8 Win). Tevens geldt voor de deelname aan dat programma een *aanwezigheidsplicht* (art. 9 Win). Tot slot is er sprake van een *examenplicht* (art. 10 Win).

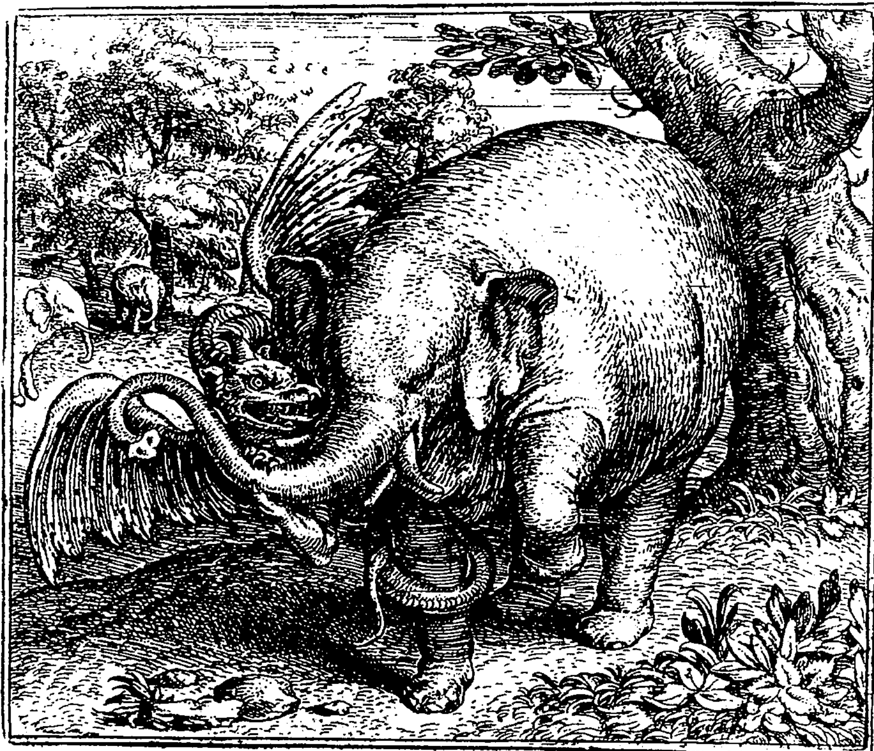
De resultaten van het examen worden gemeten naar twee verschillende niveaus (art. 11 Win). Het ene niveau geeft tenminste aan dat de deelnemer in de Nederlandse samenleving als ingeburgerd kan worden beschouwd op een wijze als bedoeld is in de Rijkswet op het Nederlanderschap. Maar dit geeft nog geen - onmiddellijk of versneld - recht op naturalisatie. Het andere niveau heeft betekenis voor de doorstroming naar vervolgonderwijs en de arbeidsmarkt.

Tijdens het inburgeringsonderzoek kan aannemelijk worden dat de nieuwkomer de nodige kennis, het inzicht en de vaardigheden reeds in huis heeft. In zo'n geval kan B en W besluiten dat de nieuwkomer geen inburgeringsprogramma hoeft te doorlopen. Hem kan nog wel een *examenplicht* worden opgelegd (art. 5 Win).

Bij niet-nakoming van de diverse verplichtingen kan B en W een *bestuurlijke boete* opleggen (art. 18 Win). Het boetestelsel is uitgewerkt in het Boetebesluit inburgering nieuwkomers. De boetes hebben betrekking op het inhouden van percentages van bijstandsuitkeringen. Voor niet-bijstandsgerechtigden wordt de hoogte van de bestuurlijke boete aan die normering gerelateerd.

Staat er tegen over de plichtencatalogus een rechtencatalogus? Ja, maar het is de vraag of die rechten substantieel van aard zijn. Een van de rechten die de Win aan de nieuwkomer verschaft, is het recht op inschrijving als werkzoekende bij het arbeidsbureau (art. 4 Win). De nieuwkomer heeft recht op 'trajectbegeleiding' tot aan voltooiing van het inburgeringsprogramma (art. 15 Win) en heeft na voltooiing van het inburgeringsprogramma recht op een certificaat van deelname (art. 13 Win).

Overzien we het hele rechten- en plichtenstelsel van de Win dan gaat het bovenal om het rijp maken voor deelname aan de bestaande arbeidsmarkt. Voor het rijpingsproces wordt een 'klassiek' regime gevolgd: een reeks van substantiële verplichtingen met een boetestelsel gekoppeld aan een aantal weinig sub-

stantiële rechten. Wat moeten we hier nu allemaal mee?
Het voorgaande betoog heeft niet tot doel de waarde van 'zelfredzaamheid' te ontkennen of de verplichting om een bijdrage te leveren aan noodzakelijk geachte arbeid, als een verwerpelijk verschijnsel te presenteren. Integendeel. Zonder goede afspraken over het laatste en de wil tot zelfredzaamheid zou ook een anarchistische maatschappij niet kunnen functioneren. De kern van het betoog betreft de vraag over welk soort arbeidsmarkt en arbeidsproces we het hebben en waarop de 'disciplinering' is afgestemd. De kritiek die vervolgens op de beantwoording door officiële instanties van die vraag te formuleren is, gaat verder dan de aandacht voor uitsluitend vreemdelingen-nieuwkomers, ze gaat ieder van ons aan. De reeds aanwezigen heten 'ingeburgerd' te zijn (voor zover we geen dak- en thuislozen zijn). Allen worden geacht zich naar de discipline van de arbeidsmarkt te richten. Ondertussen breekt meer en meer door dat dit niet pijnloos wordt ondergaan. Een zich als maar uitbreidend verschijnsel als 'burn-out' zou in dit licht wel eens een teken van (ongewild en onbedoeld) 'protest' kunnen zijn tegen de - ziekmakende - disciplinering binnen de huidige arbeidsmarkt.

VAN IEDEREEN, VOOR IEDEREEN: DISCIPLINERING IN DE VERZORGINGSSTAAT

André Bons

In de geciviliseerde, welvarende verzorgingssamenleving vertegenwoordigt de persoonlijke vrijheid één van de hoogste waarden. Discipline en tucht lijken termen uit een andere tijd. Maar het politieke klimaat verandert. Vanuit de fascinatie voor vrijheid zijn mensen bereid te worden gedisciplineerd en te disciplineren. Als de verzorgingsstaat minder 'verzorger' en meer 'staat' wordt, vergroot dat de spanning tussen macht en vrijheid.

De verzorgingsstaat hinkt op twee gedachten.[1] Hij is zowel dienstbaar aan de verdere groei van de markteconomie als een antwoord op het verlangen naar vooruitgang en beschaving. In de economische rol bevordert hij een economisering van het totale leven. Als vorm van beschaving beschermt hij tegen de macht van het geld. Dit gaat goed zolang de welvaart groeit. De crisis van de meerwaardeproductie van de afgelopen decennia heeft roet in het eten gegooid. De ideologische omslag die daarmee verbonden is, vraagt om een ingrijpende herstructurering van de verzorgingsstaat. Maar de voorgestelde oplossingen verscherpen de fundamentele tweeslachtigheid.

Op het terrein van arbeid en inkomen zijn de Centra voor Werk en Inkomen en de Wet Inschakeling Werkzoekenden gepresenteerd als herstructureringsmaatregelen die de doelmatigheid bevorderen, de klantvriendelijkheid vergroten en meer mensen aan werk helpen. Cliënten staan echter strengere regels, scherpere sancties, meer repressie en minder mogelijkheden voor autonoom handelen te wachten. Het sociale-zekerheidsbeleid lijkt vooral te worden bepaald door ressentiment, geboren uit een beeld van eerzame burgers die een groeiende massa leeglopers van zich af willen houden. Van de verheven idealen van de verzorgingsstaat blijkt weinig anders dan een extreme fixatie op 'arbeid'.

De Algemene Bijstandswet eist een inspanning van mensen zelf in hun levensonderhoud te voorzien.' Recente discussies over rechten en plichten en over waarden en normen hebben als vanzelfsprekend geresulteerd in de vervanging van *welfare* door *workfare*: arbeid en arbeidsmarkt zijn de centrale politieke doelen. Zij domineren het debat over maatschappelijk welzijn en sociale zekerheid. Om mensen naar arbeid te voeren, is een reeks disciplinaire initiatieven gestart: tussen de zachte, bureaucratische disciplinering aan de ene en militaire tucht aan de andere kant - de werkkampen voor jongeren - vinden we repressieve maatregelen als het koppelen van gegevensbestanden. De vrolijke kant van de hervorming van de verzorgingsstaat wordt gevormd door het project van het invoeren van marktwerking en het privatiseren van de sociale zekerheid. Deze tucht van de markt maakt velen enthousiast. Een recente analyse van de verzorgingsstaat stelt[2] dat hij is gebaseerd op de idee 'van ieder naar vermogen, aan ieder naar behoefte'. Solidaire individuen nemen hun verantwoorde-

lijkheid en zetten zich in voor anderen, en profiteren op hun beurt van een menselijker samenleving. De praktijk lijkt echter te zijn dat alleen nog maar de loonarbeid als bewijs van 'verantwoordelijkheid' wordt erkend.

WELZIJN

Als ideologisch concept steunt de verzorgingsstaat mede op de aandacht voor het welzijn van de burger. Met dat doel zijn programma's, instellingen en regelingen ontwikkeld. Michielse[3] heeft aangetoond dat de huidige verzorgingsstaat de erfgenaam is van een geschiedenis van welzijnspraktijken die terug gaat tot de zestiende eeuw. Met de komst van de moderne tijd ontstaat een nieuwe armenpolitiek. Zorg voor het welzijn, civilisering en sociale disciplinering gaan daarin samen. De armen, die in de middeleeuwen een eigen plaats hadden en die ontvingen zonder tot tegenprestatie verplicht te zijn, worden steeds meer als een maatschappelijk probleem en een sociaal gevaar gezien. Vooral ook omdat ze zich onttrekken aan de reguliere arbeid die het opkomende kapitalisme vraagt: ze zijn ongrijpbaar, anoniem en arbeidsschuw. De ontheiligde armen worden object van een door een coalitie van bestuurders, kapitalisten en humanistische hervormers ontworpen beleid. Onder regie van de stedelijke overheid komt een gestroomlijnd en gebureaucratiseerd armenbeleid tot stand, met repressieve en positieve kanten. Aan de ene kant de repressie van het bedelen, aan de andere kant hulp voor zieken, ondersteuning, werkverschaffing en heropvoeding.

De technieken van de disciplinaire macht - categoriseren, differentiëren, tijdsdiscipline, ruimtelijk toezicht, normaliserende sanctie, individualiserend onderzoek, dossiervorming - moeten ertoe bijdragen dat genormaliseerde, ongevaarlijke en nuttige individuen worden gecreëerd. In de armenpolitiek is arbeidsdwang van groot belang. De regelmaat en tucht van dwangarbeid en speciaal onderwijs sporen met de behoefte van het kapitalisme aan arbeidskrachten en aan de vorming van een arbeidsreserveleger, en leert bovendien de arme in eigen onderhoud te voorzien. De pedagogische disciplinering wil opvoeden tot 'gematigdheid, standvastigheid en zelfdwang'. Het programma van 'de grote opsluiting' dat door Foucault in kaart is gebracht, combineert in de dwang tot arbeid tuchtiging en hulpverlening. Het voortdurende toezicht moet positieve effecten veroorzaken.

In de huidige sociale wetgeving vinden we deze beginselen zonder moeite terug. Op de crisis van de verzorgingsstaat komt in de jaren tachtig een neo-liberaal antwoord. Het moralistische programma - gericht op het stimuleren van 'werk' en 'zelfstandigheid' - weerspiegelt oude vormen van 'volksopvoeding' in burgerdeugden als verantwoordelijkheid, spaarzaamheid, arbeid en netheid. Net als toen domineert de overtuiging dat niet de armoede maar de armen het probleem vormen. Net als vroeger redeneert men dat bedeling de moraliteit van armen ondermijnt en economisch ongunstige effecten heeft: ze houdt de armen van werken af. Het juiste antwoord op armoede was en is heropvoeding en arbeidsplicht.

Al heel vroeg is een arbeidsvoorziening op gang gekomen die met recht een voorloper van de huidige praktijken mag worden genoemd: werkverschaffing, subsidies, aparte werkinrichtingen, 'instellingen van de moraal, be-

doeld om werkschuwe armen op te voeden tot arbeidszaamheid en andere deugden', 'moraliserende interventie' in het dagelijks leven van de armen, hun gezondheid, onderwijs en huisvesting. Zo worden maatschappelijke problemen opvoedingsproblemen. Het maatschappelijk leven wordt gepedagogiseerd, een praktijk waarin de sociaaldemocratische vakbeweging meegaat.

Op de moralisering van armen tot aan de negentiende eeuw volgt de normalisering van de lagere klassen. De zogenaamde 'sociale economie' bepleit een 'sociale politiek', dat wil zeggen een combinatie van beschermende sociale normen die via de staat worden gehandhaafd, plus gerichte interventies - het maatschappelijk werk - ten aanzien van mensen die niet aan die normen beantwoorden. In de sociale politiek komen diverse motieven bijeen: het harmoniseren van maatschappelijke tegenstellingen, het realiseren van vooruitgang voor werkenden, het doorzetten via de staat van burgerlijke beschavingsidealen. De interventies ten aanzien van gezinnen van armen zijn gericht op *normalisering door individualisering*: het tot stand brengen van een verantwoordelijk subject. Normalisering is succesvol als ze hypernormalisering is geworden: de mensen normaliseren dan zichzelf. Op deze manier is in de strategie van de sociale economie welzijn verbonden met discipline.

Arbeid is een medicijn tegen alle kwalen[4], zo sprak onlangs een bekende socioloog en adviseur van de regering. Dat deze provocatie aan het adres van Achterhuis' kritiek[5] onbeantwoord bleef, illustreert de omslag die heeft plaatsgevonden in het denken over arbeid. Sinds de victorie van het liberale denken zijn kritische beschouwingen over arbeid schaars. Er is bijvoorbeeld geen enkele aandacht voor de disciplinerende functie die het arbeidscontract als formele kern van de arbeidsrelatie heeft. De ruil van het arbeidsvermogen tegen een afgesproken beloning mag dan de formele gelijkheid van werkgever en werknemer vastleggen, na het afsluiten van het contract heerst grote feitelijke ongelijkheid. Het arbeidscontract bevestigt steeds meer een in wezen flexibele en onzekere relatie waarin vooral de plichten van de werknemer talrijk zijn.

De arbeidssociologie heeft wel oog voor het thema disciplinering in de arbeid, maar zelden in kritische zin. Ze stelt louter vast dat degenen die de arbeiders bijeenbrachten in fabrieken op deze manier meer grip wilden krijgen op de arbeiders, de inhoud van het werk, de manier waarop taken werden uitgevoerd, het tempo en het ritme van de arbeid.[6] Het werk kon zo worden onderworpen aan een strakke tijdsindeling en afgestemd op de activiteiten van anderen; met de ruimtelijke concentratie en de toename van het toezicht verliezen arbeiders de soevereiniteit over hun arbeid. Dan kan ook het arbeidsproces worden gefragmenteerd en ontstaat de mogelijkheid om individuele arbeiders orde en tucht op te leggen, mede op basis van een puriteinse moraal die wil dat iedereen zijn tijd goed besteed. Het fabriekssysteem brengt de van nature luie arbeiders discipline bij - door middel van de prikklok, managementtechnieken en prestatieloon. Deze disciplinering stopt niet aan de fabriekspoort: de autoproducent Ford staat symbool voor de wens de arbeider ook buiten het werk deugdzaamheid op te leggen. Zo zegeviert het rijk van de noodzaak over het rijk van de vrij-

heid, vooral in de arbeid.[7] Disciplinering van de arbeid wordt voorgesteld als een voorwaarde voor het bereiken van een latere vrijheid. In moderne bewoordingen: 'geld moet eerst worden verdiend voor het kan worden uitgegeven'.

PRODUCTIEVE DEUGD

Het disciplineringsoffensief van de verzorgingsstaat is mede een antwoord op de crisis van de meerwaardeproductie.[8] De stijging van de arbeidsproductiviteit leidt tot een uitstoot van arbeid. Vernieuwing en verandering van de productie doen bestaande kwalificaties snel verouderen. De organisatie van arbeidsvoorziening en arbeidsbemiddeling schiet tekort. Om te voorkomen dat de massale werkloosheid de lust tot arbeid aantast, is vanuit de logica van de arbeid onder kapitalistische verhoudingen een disciplineringsoffensief noodzakelijk. Ondanks alle propaganda blijkt werken niet zo aantrekkelijk te zijn dat niet een aantal mensen er gereserveerd tegenover staat. Postmaterialistische waarden zijn in de moderne samenleving tot ontwikkeling gekomen. Mensen stellen hogere eisen aan arbeid als levensvervulling en aan de kwaliteit van de arbeid. Het arbeidsethos is complexer geworden. Het bestaan van de verzorgingsstaat zelf heeft ook bijgedragen aan een verdere reflectie op arbeid en inkomen. Het *basisinkomen* is het witte-fietsenplan van de moderne politieke economie: het voorbeeld van een eeuwige belofte.

Voor cliënten van de verzorgingsstaat - mensen met uitkeringen - is de herinnering aan de 'gouden periode' van de verzorgingsstaat nog vers. In de jaren zeventig waren de uitkeringen substantieel hoger dan nu. Een milder maatschappelijk klimaat erkende het recht op sociale zekerheid en op andere voorzieningen, en het ontplooiingsideaal had niet per sé loonarbeid nodig. De verzorgingsstaat genoot brede steun, en heeft die nog steeds. Maar het politieke klimaat is radicaal veranderd. Dat blijkt uit de verschuiving van maatschappelijke vertogen.[9] Het vertoog van de sociale zekerheid, een inspiratiebron voor het realiseren van de verzorgingsstaat, is gebaseerd op het inzicht dat de risico's van het bestaan onder kapitalistische omstandigheden niet door individuen kunnen worden gedragen, maar alleen door de samenleving als geheel.

In de recente geschiedenis van de verzorgingsstaat is echter het vertoog van de *productieve deugd* teruggekeerd, een ideologie die in de negentiende eeuw in discrediet was geraakt. De cultus van de productieve deugd heeft als kern dat maatschappelijk achtergestelden als parasieten worden gezien. Deze opvatting heeft een renaissance beleefd. Ze heeft de laatste decennia het discours van de sociale zekerheid naar de achtergrond gedrongen. Zekerheid in de sfeer van de sociale uitkeringen wordt, zoals dat ook in het oude armenbeleid het geval was, geassocieerd met passiviteit en potverteren. In plaats van rechtvaardigheid, solidariteit en gelijkheid worden nieuwe deugden aanbeden: inzet, initiatief, risico's, ongelijkheid, economische zelfstandigheid. Sociaal-darwinistische opvattingen winnen terrein, de heilzame werking van bestaansonzekerheid wordt geprezen: waar winnaars zijn moeten ook verliezers zijn.

Met name tegen de groepen die - om wat voor redenen dan ook - de productieve deugd niet (kunnen) omarmen - is het disciplineringsoffensief gestart. De ruimte voor maatschappelijke experimenten in werken en leven wordt klei-

ner als de tucht van de markt aan iedereen wordt opgelegd. Iedereen moet mee in het oorlogszuchtige denken langs lijnen van concurrentie en competitie. Disciplinering bedreigt beschavingsidealen: *employability* - de veroordeling tot levenslang leren - in plaats van de oude permanente educatie; de vorming van glazen werknemers door keuringen - de werkgever is financieel verantwoordelijkheid geworden voor de gevolgen van arbeidsrisico's - en leefstijlcontrole. Disciplinering is ook het bouwen aan een bedrijfscultuur, het voortdurend reorganiseren, het opstellen van *mission statements*[10], het vormen van *corporate images*, het bedrijven van *human resource management*.[11] Meer dan ooit moet de arbeider worden gevormd tot toegewijd frontsoldaat. En degenen die aan de zijlaan staan, moeten bereid en in staat zijn op elk moment in te springen.

Een treffende typering van het vrijheidsproject van het anarchisme is het adagium 'van ieder naar vermogen, aan ieder naar behoefte'. Alle grote politieke waarden worden erin verwoord, van menselijke waardigheid tot rationaliteit, van vrijheid tot rechtvaardigheid. De verzorgingsstaat is gegrondvest op loonarbeid. Als moderne samenleving wil ze die niet afdwingen. In eerste instantie is alles erop gericht burgers ertoe te brengen zich vrijwillig in te zetten voor de productie van maatschappelijke rijkdom, met een beroep op redelijkheid, rechten en plichten. De arbeidsplicht is zelfs in libertaire kring geen zondige gedachte. Vanuit hoge idealen verdedigt men daar de wederkerigheid tussen samenleving en individu, ook op het punt van arbeid, met een beroep op de oude gedachte 'aan ieder naar behoefte, van ieder naar vermogen'. Deze leus heeft echter met de verzorgingsstaat weinig van doen. Ze is een ideaal, gericht op een toekomstige, 'communistische' samenleving en tegen een samenleving waarin de staat een dominante positie inneemt en de maatschappelijke productie ondernemingsgewijs plaatsvindt. Licht men haar uit deze context, dan komt ze wel heel dicht in de buurt van het 'geeft de keizer wat des keizers is'. Het is pervers het ideaal zomaar toe te passen op de huidige samenleving - in de kern een kapitalistische maatschappij van de soort waartegen de oude revolutionairen zich krachtig verzetten. De verzorgingsstaat is geen gerealiseerde anarcho-communistische utopie, niet de context waarin het 'van ieder naar vermogen, aan ieder naar behoefte' verwerkelijkt kan worden.

Verzorgingssamenlevingen geven hoog op over de mate van beschaving die ze hebben bereikt. Daarin is *openlijke* en *directe uitoefening van macht* tot het minimum beperkt. De verzorgingsstaat maakt echter, zoals alle staten, ruim gebruik van machtsmiddelen en van sociale technieken om medewerking en onderwerping af te dwingen. De afgelopen jaren hebben zeker de cliënten van sociale voorzieningen kennis gemaakt met tal van disciplinerende, moraliserende en normaliserende interventies. De verzorgingsstaat draait om de plicht te werken. Hij legt die steeds dwingender op. Daarom is het belangrijk ruimte te blijven opeisen voor eigenwerk en voor andere autonome activiteiten. Dat kan, paradoxaal genoeg, een verzet tegen de afbraak van de verzorgingsstaat met zich meebrengen. Zowel voor de uitbouw van de eigen activiteiten als voor het verzet tegen de afbraak van de verzorgingsstaat is een herijking nodig

van begrippen als 'beschaving' en 'vooruitgang' en een bezinning op fundamentele politieke waarden. Niet alleen moeten de dimensies van individuele en sociale vrijheid worden overdacht, maar ook de betekenissen van solidariteit en van verantwoordelijkheid, van menselijke waardigheid en rechtvaardigheid, en van andere fundamentele politieke waarden.[12]

NOTEN

(1) Zie André Bons en Raf Janssen, *Werkende waarden. Het beschavingsoffensief als perspectief voor de verzorgingsstaat.* Utrecht, 1999. - (2) Andries Hoogerwerf, *Politiek als evenwichtskunst. Dilemma's rond overheid en markt.* Alphen aan de Rijn, 1995. - (3) H.C.M. Michielse, *Welzijn & discipline.* Meppel, 1989. - (4) Hans Adriaansens, 'Arbeid is een medicijn dat helpt tegen alle kwalen'; *de Volkskrant* van 20 juli 1998. - (5) Hans Achterhuis, *Arbeid een eigenaardig medicijn.* Baarn 1983. - (6) A.L. Mok, *Inleiding in de sociologie van de arbeid.* Leiden, 1990. - (7) Zie voor een verhelderende analyse van de spanning tussen noodzaak en vrijheid Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom.* Palo Alto, 1984. - (8) Een analyse van deze crisis geeft Robert Went, *Grenzen aan de globalisering.* Amsterdam, 1996. - (9) Siep Stuurman, 'De parasieten en de productieve deugd. De veranderende betekenis van arbeid in de moderne tijd.' In R. van de Veen en D. Pels, *Het basisinkomen: sluitstuk van de verzorgingsstaat?* Amsterdam, 1995. - (10) Bijvoorbeeld de nieuwe bedrijfsethiek van Shell die aangeeft dat het maken van winst eigenlijk heel ethisch is. Zie *The Shell Report, Profits and Principles: Does there have to be a choice?* Amsterdam, 1998. - (11) Zie de fraaie column over human resource management van Dorien Pessers, 'Top, top, top'; *de Volkskrant* van 26 januari 1999. - (12) Zie voor een beschouwing over deze politieke waarden André Bons en Raf Janssen, o.c.

ARTHUR LEHNING GELAUWERD

De P.C. Hooftprijs is nog steeds de meest eervolle prijs die een schrijver in Nederland kan krijgen en des te beter dat hij inmiddels geen echte staatsprijs meer is. Als staatsprijs is hij aan de waan van de dag bezweken, waaraan de omvangrijke jaarlijkse sponsorprijzen per definitie voldoen. Maar deze hoogste prijs voor Arthur Lehning, dat kan men toch moeilijk met die waan van de dag vereenzelvigen. Het komt mij voor dat deze toekenning in Lehnings honderdste levensjaar ook niet een 'nu-het-nog-kan'-erkenning is, zoals met Alberts gebeurd is; al kunnen we ons wel afvragen of de prijs niet met die ronde leeftijd samenhangt.

De P.C. Hooftprijs wordt maar zelden gegeven aan schrijvers voor wie essays of in het algemeen non-fictie het belangrijkste deel van hun werk is, zoniet het enige. Lehning heeft voorzover mij bekend geen roman of dichtbundels op zijn naam staan. Hij heeft geschreven over dichters en prozaïsten die hij gekend heeft - allen uit de klassieke tijd van de Nederlandse literatuur: Marsman, Slauerhoff, Ter Braak, Greshof. Hij heeft met *i10* ruimte gegeven aan avantgardistische kunstenaars in een tijd dat er nog grenzen te verleggen leken in de kunst. En hij heeft stem gegeven aan het anarchisme als stroming, in de vorm van een tekstbezorging van het werk van Bakoenin en eigen anarchistische uitingen, bijeengebracht in bundels als *Ithaka*, *De draad van Ariadne* en *Prometheus en het recht van opstand.* Zij meest herdrukte werk, onder een onoverzichtelijk wordende hoeveelheid verschillende titels, is zijn vertoog tegen het jacobijnse leninisme. Er zouden wel andere essays of verzamelingen heruitgegeven mogen worden van de laureaat.

Afgezien van het feit dat de P.C. Hooftprijs geen staatsprijs (meer) is, lijkt het mij onzin om te denken dat 'het anarchisme' daar niet bij gebaat zou zijn. Het is net zo gemakkelijk andersom te interpreteren en het lijkt mij dat dit gerechtvaardigder is. Maar het is tenslotte een prijs voor Lehning zelf, die gerust als de belichaming van de lichtzijde van de aflopende eeuw kan worden gezien en het past ons hem met deze bekroning van harte geluk te wensen.

André de Raaij

SESAMSTRAAT GAAT NOOIT VERLOREN

Discipline en de openbare ruimte

Freek Kallenberg en Siebe Thissen

"Séééééééééééééésààààààmstraat, ga je mee naar Séééééééééééééésààààààmstraat, schuif gezellig aan, laat je speelgoed staan voor Sesamstraat, voor Sesamstraat." Wie kent ze niet? Bert & Ernie, Kermit de Kikker, Pino & Tommy, Ieniemienie, het Koekiemonster, meneer Aart - het is een bont gezelschap dat deze straat bewoont. Het is een straat die eigenlijk geen straat is, maar eerder een verzameling verhalen, situaties en gebeurtenissen, bijeengehouden door een onbegrensde ruimte. Iedereen komt voortdurend bij elkaar over de vloer: er is altijd tijd voor een babbeltje, een mooi verhaal, een glaasje fris met een stuk koek, of een uitgebreide maaltijd. Vaak worden liederen aangeheven waarop weer vrolijk gedanst kan worden. Ja, het is een gezellige boel, daar in Sesamstraat.

Sesamstraat kent geen hondenuitlaatstroken, geen omheinde kinderspeelplaatsen, geen gescheiden autowegen, fiets- en voetpaden, geen parkeerplaatsen, zelfs geen auto's, geen stadswachten, verkeersregelaars, buurtregisseurs en bewakingscamera's. Sesamstraat staat geheel in het teken van het spel en wederzijdse uitwisseling van vriendschap, kennis en ervaringen. Arbeid, dwang en disciplinering zijn in Sesamstraat afwezig.

Hoe anders is de werkelijkheid als we de voordeur achter ons dicht trekken. Het voortrazende gemotoriseerde verkeer maakt een gesprek vrijwel onmogelijk. Van spelende kinderen wordt niets meer vernomen. Ook de zwervers - die nog niet zo lang geleden de uitlaatgassen trotserend in het zonnetje op een bankje aan hun bierfles lurkten of een tukkie deden - zijn inmiddels uit het straatbeeld verdwenen. Op last van wijkcongressen en buurtregisseurs sommeerden loyale stadswachten de zwervers zich te verplaatsen.
Glaasjes fris en broodjes haring worden steeds minder vaak aangeboden want de grote steden willen ernst maken met 'standplaats vrije zones'. Uit de portieken om ons heen schijnt een blauw neonlicht; een signaal aan junkies hun aders elders vol te spuiten.
Ook de tippelaars hebben de straat verlaten en ingeruild voor permanent gecontroleerde tippelzones, omgeven door slagbomen en hoge hekken. Daar kunnen de klanten nu 's nachts - tussen 10 en 6 uur - hun ronde doen langs de roze geverfde bushokjes waarin de hoertjes zich 'aanbieden'. Vervolgens begeeft men zich naar de 'afwerkplek' waar tussen 'schaamschotten' onder het toeziend oog van bewakingscamera's de dienst wordt verleend.
De pleintjes die onze huizen omgeven krijgen de ene na de andere Opzoomerbeurt. De permanente innovaties van het meubilair verraden een gestage opmars van disciplinerende maatregelen: de banken waarop zwervers hun roes konden uitslapen, zijn vervangen door weinig comfortabele metalen zitplaatsen waarop zelfs geen Yogi in slaap kan sukkelen. Telefoontoestellen hangen nu in de open lucht want de oude cellen nodigden uit tot 'chinezen', het schuilen

voor regenbuien, of het toegeven aan een snelle wip. In de verte herinnert een oude glijbaan nog aan de mogelijkheid van het spel. Vlak daarachter ligt een skatepark - zojuist aangelegd in een poging de skaters van de straat te weren.
Plantsoenen worden geleidelijk vervangen door omheinde binnentuinen waar kinderen veilig kunnen spelen onder het toeziend oog van ouders en buurtbewoners - althans in theorie. Want uit angst voor ongewenste stadsbewoners zijn de meeste binnentuinen inmiddels hermetisch afgesloten van de straat.
Straten, pleinen en plantsoenen zijn er niet voor een gesprek, een tukkie in de zon, het spelen van muziek, een stiekum potje sex. Een biertje dient te worden genuttigd op het terras van een café dat over een vereiste vergunning beschikt. Zingen mag slechts diegene die een vergunning als straatmuzikant heeft weten te bemachtigen. Spelen kan je in door hekken omgeven speeltuinen met vaste openings- en sluitingstijden.
In niets lijkt onze straat op Sesamstraat. In onze straat gebeurt vrijwel niets. De straatbewoners zijn naar hun werk, vriendjes en vriendinnetjes zitten op de naschoolse opvang of worden door de spijbelpolitie in hun kraag gevat. Het woonerf is leeg, verlaten, omgeven door voortuinen, muren en gesloten deuren. Het laatste handjevol kinderen wordt door een ex-werkloze buurtbeheerder in de gaten gehouden. Binnenkort doen de bewakingscamera's hun intrede op woonerven. Het zijn dezelfde camera's die al eerder werden ingezet om voetbalsupporters, uitgaanspubliek en automobilisten te controleren. Kinderen behoren tegenwoordig tot de 'achterbankgeneratie' of de 'slaapkamergeneratie' - straatkinderen die ooit tot de verbeelding spraken, zoals Ketelbinkie, Kruimeltje, Ciske de Rat, Pietje Bell en Pippi Langkous, zijn nog maar vage echo's uit een ver verleden.

SHOOTING BACK

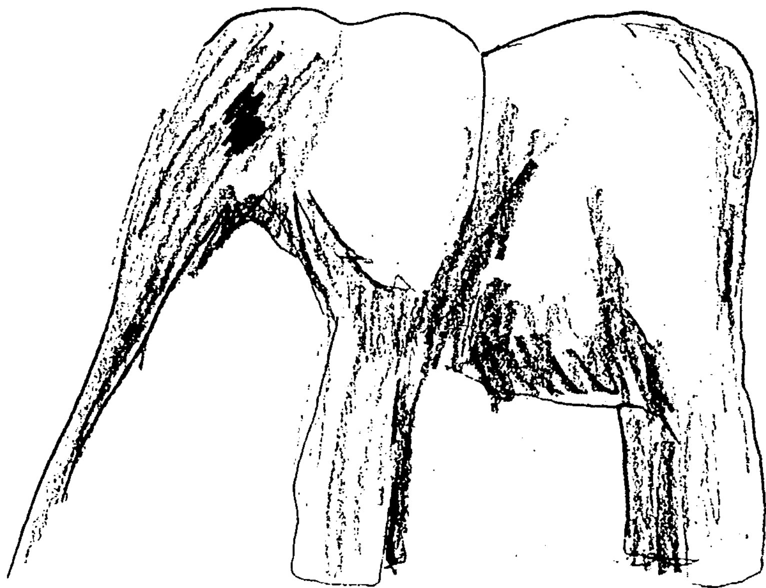
De straat is politiek *design*. De straat is niet gericht op spel, ontmoetingen, uitwisselingen, ervaringen, verlangens en verhalen, maar is het resultaat van disciplinering en beteugeling. Alles wordt in het werk gesteld om het economisch verkeer in al haar verschijningsvormen te laten stromen. En zelfs hier wordt het spelelement uitgebannen. Nieuwe disciplinerende technologieën - of 'moraliserende apparaten' (Hans Achterhuis) - domineren ons straatbeeld: verkeersdrempels tegen te hard rijden, camera's tegen het zoeven door het rode licht, 'Amsterdammertjes' tegen het op de stoep parkeren, gescheiden auto- en fietsstroken tegen het roekeloze gedrag van automobilisten, dranghekken tegen schuin overstekende voetgangers, kuilen tussen de tramrails tegen scheurende taxichauffeurs... het is maar een kleine greep uit een gigantisch en voorlopig onbeperkt arsenaal.
Toch is dit proces van disciplinering grotendeels tot mislukken gedoemd. We laten ons maar moeilijk beteugelen. Eenmaal bedreven in de juiste rijtechniek hoeft de automobilist of fietser zijn of haar snelheid maar nauwelijks te verminderen als de verkeersdrempel nadert. Taxichauffeurs weten de kuilen handig te vermijden door over de trambanen zelf te rijden. Dienden zij aanvankelijk sterk af te remmen om de hindernis te nemen, nu zijn ze zo bedreven dat ieder obstakel moeiteloos en zonder tijdsverlies kan worden overwonnen. Voetgangers blijven hardnekkig oversteken op plekken die daarvoor niet bestemd zijn. Fietsers rijden nog altijd

door rood en manoeuvreren zich behendig door het autoverkeer. Technologieën verliezen voortdurend hun functies. Elk verkeersplein wordt om de drie jaar ingrijpend veranderd en elke keer opnieuw dreigt haar disciplinerende rol teloor te gaan.
Ook aan het straatmeubilair worden steeds weer nieuwe bestemmingen gegeven. Maar onverwoestbare papierbakken blijken uitstekend geschikt om er een fikkie in te stoken. Metalen prullenbakken geven een fantastische knal als je er een rotje in mietert. Kale bushokjes vormen een prima podium voor grafitty en breakdance, op meterkasten worden affiches geplakt, het straatmeubilair stimuleert skateboarders steeds opnieuw weer nieuwe kunststukjes uit te voeren. Tenslotte vormt dit meubilair barricade-materiaal voor krakers en Feyenoord-hooligans.
Het zou een misverstand zijn te veronderstellen dat alleen stedenbouwkundigen en stadsontwikkelaars verantwoordelijk zijn voor de disciplinering van de straat en de privatisering van de publieke ruimte door haar te onderwerpen aan de tucht van de vrije markt. Zelf doen we voortdurend ons best de publieke ruimte te privatiseren. De auto is een 'verlengde huiskamer' (Henk Oosterling): voorzien van telefoon, fax, cd-speler en koffieapparaat zapt de automobilist zich van de ene naar de andere private ruimte. Ook de voetganger is uitgerust met technologieën die voorheen de huiskamer sierden. Met de walkman op het hoofd en een gsm in de binnenzak wordt de private ruimte eindeloos uitgebreid. Dankzij de digitale snelweg hoeven we ons huis al helemaal niet meer te verlaten en zijn we erin geslaagd de publieke ruimte behendig te ontwijken.
Bovenstaande situatie vraagt om nieuw onderzoek en nieuwe analyses. De Britse schrijver en technomuzikant Robin Rimbaud - beter bekend als Scanner - poogt in zijn optredens de veranderende stad in kaart te brengen (hij spreekt van "mapping the city"). Nieuwe technologieën, zoals de scanner, kunnen de verlengde huiskamer weer tot publiek domein maken. Tijdens zijn optredens scannt hij de stad en pikt hij berichten op: het publiek kan meeluisteren naar telefoongesprekken, naar politieberichten en mededelingen van het luchtverkeer, naar 06-lijnen en zelfs naar de gesprekken die een dove opvangt met zijn gehoorapparaat. Een Rotterdamse kunstenaar bracht onlangs een cd uit waarin hij vanuit zijn eigen woning met verfijnde apparatuur geluiden en gesprekken van zijn buurtbewoners heeft vastgelegd. Je hoort zijn buren ruzie maken, telefoneren, de liefde bedrijven, naar het toilet gaan, eten en drinken.
Op het Internet tonen mensen door middel van camera's hun eigen dagelijks leven aan een ieder die er belangstelling voor heeft. De Canadese hightech-activist Steve Mann draagt een mini-camera in zijn bril zodat je op zijn website precies kan volgen wat hij doet, zegt en ziet. Hij noemt zijn campagne 'shooting back': nu bewakingscamera's publieke en private ruimtes regeren dient de burger 'terug te schieten' om dit visuele monopolie te doorbreken. Hij pleit al geruime tijd voor een Wereld Camera Dag - een dag per jaar dienen zoveel mogelijk mensen, uitgerust met fototoestellen en videocamera's, die plaatsen te vast te leggen die doorgaans door bewakingscamera's worden geregistreerd. Een nieuwe straattheatergroep, luisterend naar de veelzeggende naam *Surveillance Camera Players*, voert

haar stukken speciaal op voor de spiedende ogen van bewakingscamera's en beveiligingsbeambten.
'Adbusters' - zoals het *Urban Guerilla Art* uit New York - weten door kleine, creatieve ingrepen in de reclameslogans op billboards een andere draai aan de teksten te geven: *Let's Fake Things Better* of *Muit 's als er 'n fuif is* brengen Philips en Duyvis in verlegenheid. Talloze hackers, voorlopig ten slotte, weten in te breken in uiterst private sectoren, zoals het Pentagon, om vervolgens publiekelijk kond te doen van hun speurtochten. Deze uiteenlopende activiteiten wijzen er in ieder geval op dat de oude scheidingen tussen de private en de publieke sector aan erosie onderhevig zijn en dat vergaande vormen van disciplinering onverwachte en zelfs tegengestelde reacties teweeg brengen. De straat en de huiskamer gaan geleidelijk in elkaar over - of anders, de begrippen 'openbaar' en 'privé' dreigen hun betekenis te verliezen.

DEBACLE-MAATSCHAPPIJ

Het opgaan van de straat in een veelheid van disciplinerende en moraliserende technologieën hebben van de straat een gigantisch netwerk van media en knooppunten gemaakt, zo merkt de Rotterdamse jurist en filosoof Marc Schuilenburg op. Iedere locatie is een middelpunt geworden. Deze ontwikkeling heeft grote consequenties voor de openbare orde, maar biedt ook ingrijpende veranderingen van het straatvermaak. Richtten terroristen zich voorheen op centrale knooppunten binnen netwerken (ambassades, luchthavens, stations, militaire bases), vandaag zijn deze centra voor hen overbodig omdat het aantal knoopunten schier oneindig is geworden: van een McDonalds-restaurant tot een abortuskliniek. Daarom, vervolgt hij, schuilt er steeds minder vaak een politieke boodschap achter terrorisme, worden aanslagen steeds minder vaak opgeëist en neemt het aantal valse bommeldingen gestaag toe. Ook wijst hij op graffiti: de 'schrijvers' verspreiden hun 'pieces' door de gehele stad waarbij elke piece een andere piece in gang zet - iedere locatie, van trein tot muur, is tot een middelpunt geworden waardoor een gerichte bestrijding onmogelijk is. Zijn derde voorbeeld vormen de skaters die zich niet laten disciplineren door moraliserende apparaten, maar er door aangemoedigd worden: "Skateboarders laten zich niet decoderen. Ze bepalen hun eigen punten, trekken hun eigen lijnen - 'go with the flow'. In skateboarding is geen sprake van louter lineaire bewegingen waarbij telkens een afstand van A naar B wordt afgelegd. Relatief nieuwe sporten als skating, skateboarding, snowsurfen, crowdsurfen, power-kiting, hang-gliding en natuurlijk joy-riding zijn beweeglijker dan beweeglijk. Hoe meer in de beweging wordt opgegaan, des te sneller de tijd verstrijkt, des te meer de omgeving aan traditionele betekenis verliest. De oneindige bewegingen zelf vormen het middelpunt". De disciplinerende technologieën van onze controlemaatschappij doen de traditionele knooppunten oplossen.
Veel hedendaagse subculturen, constateert Schuilenburg, anticiperen op die ontwikkeling. Zij verkennen terreinen, ontplooien hun activiteiten, en brengen hun punten in kaart. Ook hij spreekt van "mapping the city": de stad kent niet langer een vaste plattegrond met vaste coördinaten, maar een veelheid van kaarten met een veelheid van knooppunten.

Met veel gevoel voor ironie spreekt het Amsterdamse collectief Bilwet niet van een 'societé du *spectacle*' (Guy Debord) als het onze samenleving wil typeren, maar van een 'societé du *debacles*': we hollen van mislukking naar mislukking, van Sbrenica naar Kosovo, van parlementaire enquête naar parlementaire enquête. Ook de disciplineringsindustrie past in dit plaatje. Disciplinerende technologieën verliezen niet alleen voortdurend hun functies, ze bevorderen bovendien een veelvoud van gebeurtenissen, activiteiten en spelvormen die zich steeds moeilijker laten beteugelen.
De strategie van het Britse *Reclaim The Streets* - om met straatfeesten het autoverkeer stil te leggen - schijnt in dit licht dan ook beperkt. Het huidige te-laat-kapitalisme lijkt de automobiele fase al enige tijd achter zich te hebben gelaten. Het Californische auteurscollectief *Critical Art Ensemble* bestempelt de straat als 'dood kapitaal': de auto is al lang niet meer het belangrijkste machtsknooppunt. Bovendien is er in de meeste metropolen helemaal geen straatfeest meer nodig om het autoverkeer stil te leggen - dat doet het zelf al een groot aantal uren van de dag. Nog niet zo lang geleden stond er op de Nederlandse snelwegen een file die de lengte van de helft van het totale aantal kilometers snelweg had. Wellicht biedt een 'fatale strategie' (Jean Baudrillard), zoals het massaal in de auto stappen zodat het autoverkeer volledig vast komt te zitten, nog uitkomst. Veel sociale contacten worden immers al gelegd in files. Het zal niet lang meer duren voordat de file tot een publieke ruimte wordt: hier kan men samen een kopje koffie nuttigen, vers gezet in de eigen auto; hier heeft men alle tijd voor een onderhoudend babbeltje; en wie weet liggen potjes bermvoetbal in het verschiet.

Inderdaad, Sesamstraat gaat nooit verloren.

OP WEG NAAR HET EINDE

De zelfdisciplinering van GroenLinks

Hans Ramaer

Hoewel de gewapende aanval van de NAVO op Joegoslavië officieel een humanitaire interventie ter bescherming van de Kosovaren heet, is Nederland feitelijk in oorlog. Hoe begrijpelijk ook dat actie wordt ondernomen tegen de stalinist Milosevic en zijn politiek van etnische zuivering, dit soort geweld lost niets op. Erger nog, mogelijk leiden de bombardementen tot een nieuwe Balkanoorlog. Verbijsterend is dat het deelnemen van Nederland aan de NAVO-operatie vooraf niet eens in een plenair debat in het parlement aan de orde is gesteld. Nog verbijsterender is dat oppositiepartij GroenLinks de regeringspolitiek steunt.[1]
GroenLinks - in 1989 voortgekomen uit de kleinlinkse partijen PPR, PSP, CPN en EVP - werd kort na zijn ontstaan geconfronteerd met de Golfoorlog. Deze gewapende actie tegen Irak was gebaseerd op een mandaat van de VN-Veiligheidsraad, wat in de huidige oorlog geenszins het geval is. Toch keerde GroenLinks zich in 1991 nog resoluut tegen het wapengeweld. De pacifistische traditie stond in de partij niet ter discussie. Nu, acht jaar later, lijkt GroenLinks zich aangepast te hebben aan de dominante politiek orde. Het proces van zelfdisciplinering is vrijwel afgerond, de sociaaldemocratisering van GroenLinks een feit.

Toen de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) dertig jaar bestond, schetste Rudolf de Jong in dit tijdschrift een portret van die partij.[2] Daarin stelde hij vast dat vele pacistisch-socialisten (niet alle!) en anarchisten gemeen hebben dat ze niet geloven dat een socialistische samenleving via parlement, staat of politieke partij, kortom door machtsvorming, bereikt kan worden. Vandaar waarschijnlijk dat nogal wat libertairen op die partij stemden, zeker op lokaal niveau, en sommigen er zelfs een actieve rol in speelden.[3]
De PSP was in 1957 opgericht om radicaal-pacifistische, religieus-socialistische en links-libertaire 'daklozen' een partijpolitiek tehuis te bieden.[4] Je zou kunnen stellen dat de PSP de meest succesvolle groepering was in wat wel als de derde stroming in de Nederlandse arbeidersbeweging wordt aangeduid.
De eerste stroming is de sociaal-democratie, de tweede stroming die van de communisten en verwante groeperingen. De derde stroming omvat anarchisten, pacifisten, religieus-socialisten en andere groepen, die een ethisch-idealistische grondslag gemeen hebben. Als typerend voor die derde stroming wordt genoemd: pacifisme of antimilitarisme, fundamentele maatschappijhervorming (in socialistische zin), een libertaire inslag, ethische orientatie, getuigenis boven machtspolitiek, afwijzing van 'het doel heiligt de middelen' en een levenshouding die in overeenstemming is met de principes.[5] Behalve de PSP kunnen ook de kleine Evangelische Volkspartij (EVP) en de Politieke Partij Radicalen (PPR) tot die derde stroming gerekend worden.[6] De CPN vertegenwoordigt de tweede stroming.[7]
In de eerste helft van de jaren tachtig, toen de kleinlinkse partijen alleen al vanwege hun afkalvende zeteltal steeds

meer gedwongen werden tot nauwe samenwerking, was het vooral de PSP die die samenwerking omarmde. Lijstverbindingen en gezamenlijke fracties leken op termijn uit te kunnen monden in een eenheidspartij, maar uiteindelijk was het juist de PSP die afhaakte. PPR en CPN stonden niet afwijzend tegenover machtsvorming in de parlementaire politiek en het was dan ook niet zozeer als gevolg van programmatische geschilpunten als wel vanwege dat verschil in mentaliteit dat een samengaan halverwege de jaren tachtig mislukte.
In de tweede helft van de jaren tachtig daalde het zeteltal van kleinlinks dramatisch: de CPN verdween uit de Tweede Kamer, de PSP haalde na interne twisten nog maar één zetel, de PPR twee zetels. Door dat getalsmatig overwicht nam de PPR nu het voortouw bij het hernieuwde streven naar een eenheidspartij, die volgens de radicalen een progressieve milieupartij zou moeten worden, vergelijkbaar met de rechtervleugel (realo's) van de Duitse Groenen.[8]

ELECTORALE STRATEGIE

Ondanks de voorafgaande jaren van kleinlinkse samenwerking was de oprichting van GroenLinks toch nog een noodsprong. Door de val van het kabinet-Lubbers II in 1989 stonden er onverwachts verkiezingen voor de deur. Om te overleven moest er nu op zijn minst een gezamenlijke lijst en bij voorkeur een eenheidspartij gevormd worden. De gezamenlijke Regenboog-lijst voor de Europese verkiezingen van dat zelfde jaar was een onverwacht succes (het resultaat van zeven procent is door GroenLinks pas bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 verbeterd) en zo ontstond na een te korte voorbereiding een partij die nog als organisatie moest worden opgebouwd en waarvan de politieke positionering van bovenaf was vastgesteld. Een slechtere start was bijna niet denkbaar. Dat de nieuwe partij slechts zes zetels scoorde was daarom niet onbegrijpelijk maar niettemin voor veel GroenLinksers een teleurstelling.
Ondanks verschillende meningen over doelstellingen, doelgroepen, aanpak en organisatie werd toch al snel duidelijk dat GroenLinks zeker geen optelsom was van de vroegere kleinlinkse partijen. Haar allesoverheersende prioriteit was vanaf de start politieke machtsvorming op parlementair niveau: alles en iedereen werd in toenemende mate ondergeschikt aan die *electorale strategie*.[9] Daarmee onderscheidt GroenLinks zich met name van de PSP die zich veeleer zag als tolk van (nieuwe) sociale bewegingen. Voor GroenLinks ligt het primaat geheel bij parlementaire activiteiten en komen buitenparlementaire acties pas in beeld als deze direct of indirect kunnen bijdragen aan het succes van de partij. Hierin herkent men de CPN-traditie. Evenmin wilde GroenLinks een getuigenispartij zijn zoals de pacifistische PSP en EVP dat grotendeels waren. Zo'n partij zou getalsmatig immers per definitie klein blijven.
Een tweede kenmerk is dat de nieuwe partij onder invloed van vooral de PPR een *postmaterialistische koers* koos. GroenLinks wilde duidelijk geen arbeiderspartij zijn, een breuk met de CPN-traditie, en vermeed alles wat nog kon herinneren aan het traditionele socialisme van een deel van kleinlinks. Bewust werd de in omvang en maatschappelijk aanzien afnemende categorie laaggeschoolde werkenden en werklozen als electorale doelgroep overgelaten aan andere partijen, met name de Socialisti-

sche Partij (SP). Ook werd niet ingezet op een hechte band met de vakbeweging.

MARKTDENKEN

GroenLinks ging zich vooral richten op jongeren, hoogopgeleiden, goedbetaalde (twee)verdieners, kortom op de geëmancipeerde, mondige burgers die zich tot de in aanzien en omvang groeiende middengroepen rekenen. Dat nu is vrijwel exact dezelfde kiezersmarkt als waarop D66 vanouds opereert. En het is ook een van de doelgroepen waarop de PvdA zich richt. Of die strategie op langere termijn vruchten afwerpt, blijft overigens de vraag, aangezien GroenLinks, PvdA en D66 tot nog toe tezamen steeds een vaste aanhang hebben van circa 45 procent van de stemmen. Wat de één verliest, wint de ander.
Met die keuze voor de nieuwe middengroepen slopen geleidelijk ook opvattingen de partij binnen die binnen kleinlinks ondenkbaar waren geweest. Zo omarmde GroenLinks steeds vaker ideologische elementen van het marktdenken (de nadruk op arbeid *an sich*, 'beheersbaarheid' van sociale en ecologische problemen via fiscalisering en technologisering zoals de ecotax en het rekeningrijden). Tegelijk werden na verloop van tijd de geluiden die een aanzet zouden kunnen zijn tot radicalere maatschappijverandering steeds zwakker. Zelfs nota's met ronduit gematigde voorstellen die nog in het begin van de jaren negentig waren verschenen, belandden uiteindelijk in een bureaulade.[10] Het (volwaardige) basisinkomen - eens het kroonjuweel van de PPR - verdween bij GroenLinks definitief in in de prullenbak. En het was nota bene minister Margreeth de Boer van de PvdA die het voortouw nam bij het pleiten voor 'onthaasting'. Kortom, voor fundamentele maatschappijhervorming ben je bij GroenLinks inmiddels aan het verkeerde adres.[11]

De naam GroenLinks was overigens een tweede keus. Omdat al sinds het midden van de jaren tachtig de kleine partij De Groenen bestond (overigens ten dele gevormd door teleurgestelden in kleinlinks), waren de oprichters gedwongen een andere naam te zoeken. Doelbewust werd gekozen voor 'groen' omdat uit marktonderzoek was gebleken dat er voor een groene partij, net als elders in Europa, een potentieel electoraat bestond. Met de toevoeging 'links' werden delen van kleinlinks tevreden gesteld en tien jaar later kan geconstateerd worden dat de naamsstrategie geslaagd is. De partij De Groenen - die in 1989 niet werd uitgenodigd om tot de eenheidspartij toe te treden, de EVP pas in het allerlaatste stadium - is het niet gelukt een Tweede Kamerzetel te veroveren en moest zich tevreden stellen met een handvol raadszetels en enkele statenzetels. Telkens weer moest ze het bij verkiezingen afleggen tegen de naamsbekendheid van GroenLinks. Samenwerking tussen beide groene partijen kwam nooit van de grond, uitgezonderd een korte tijd in Zuid-Holland, waardoor ik voor De Groenen een zetel in de Provinciale Staten kon bezetten in een gezamenlijke fractie. Dat die samenwerking nooit op bredere schaal werd voortgezet had twee oorzaken: enerzijds was GroenLinks ervan overtuigd dat ze de electorale concurrentiestrijd zou winnen, anderzijds deelden veel leden van De Groenen de ambities van GroenLinks niet. De opheffing van de moegestreden Groenen is dan ook nabij.

Hoewel GroenLinks goede contacten met de bestuurders van de meeste natuur- en milieu-organisaties onderhoudt (niet in het minst omdat de milieubeweging zelf van karakter is veranderd en veeleer het primaat legt bij overleg met de overheid en het bedrijfsleven dan bij directe actie), veelvuldig de natuur- en milieuproblematiek aan de orde stelt en daardoor het imago verworven heeft een groene partij te zijn, is daar inhoudelijk van alles op aan te merken. Op het niveau van gemeenten en provincies ligt de situatie soms anders maar in de Tweede Kamer heeft GroenLinks tot nog toe slechts zelden getoond dat 'groen' de hoogste prioriteit heeft. De problematiek van Schiphol en de groei van het vliegverkeer is misschien zo'n uitzondering. De regel echter is dat GroenLinks apert verkeerd kiest (IJburg, Ruigoord, Betuwelijn), schippert of technische dan wel fiscale compromissen voorstelt om maar 'voor' te kunnen stemmen, het 'tegen' sinds 1994 overlatend aan de SP. Fundamenteel ***groendenkend*** is GroenLinks dus allerminst.

SOCIAALDEMOCRATISERING

Dat kenmerk hangt nauw samen met het feit dat GroenLinks sinds zijn ontstaan steeds een ***bestuurderspartij*** heeft willen zijn, waarin ze zich een voortzetting toont van de PPR en vooral de CPN. Is het toeval dat relatief veel wethouders van GroenLinks uit de CPN afkomstig zijn?

Het leveren van wethouders (GroenLinks heeft er momenteel enige tientallen in de grote en middelgrote steden) wordt niet gezien als een instrument tot maatschappelijke verandering maar als een doel op zich. GroenLinks wil tonen dat ze kan meeregeren. Hoewel sommige GroenLinks-wethouders wel eens 'leuke dingen voor de mensen' realiseren is de realiteit toch dat ze zich nauwelijks kunnen onderscheiden van PvdA-collega's. Dit soort bestuursverantwoordelijkheid dwingt de GroenLinks-raadsleden echter tot steun aan rechtse coalitiepartners, daarbij de linkse oppositierol overlatend aan SP, Groenen en progressieve stadspartijen. En met wat de GroenLinkse gretigheid om mee te besturen de afgelopen jaren in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht aan overwikkelijke zaken heeft opgeleverd zou een hele aflevering van dit tijdschrift gevuld kunnen worden. In dat verband verbaast het niet dat GroenLinks zich voorstander toonde van stadsprovincies, dwars tegen de mening van de Amsterdammers en Rotterdammers in.

Het proces van *zelfdisciplinering* van GroenLinks lijkt inmiddels zijn eindfase bereikt te hebben. Van aanpassing aan de dominante politieke orde is de zelfdisciplinering overgegaan in inpassing in de dominante orde, anders gezegd GroenLinks accepteert de 'politieke realiteit' waarbij bestaande machtsverhoudingen als onwrikbaar, maatschappelijke ontwikkelingen als onontkoombaar worden opgevat.[12] Misschien wel het meest pregnant blijkt die acceptatie op het vlak van de Europese 'eenwording' van het kapitaal. De voortgaande economische en bestuurlijke machtsconcentratie in Europa (met name de Verdragen van Maastricht en Amsterdam) is door GroenLinks nauwelijks bekritiseerd. Ook op dat terrein onderscheidt de partij zich dus niet wezenlijk van PvdA en D66.

Dat alles tezamen leidt tot de conclusie dat GroenLinks inmiddels een ***neo-soci-***

aaldemocratische partij is geworden en derhalve gerekend kan worden tot de eerste stroming. Anders gezegd: de zelfdisciplinering van GroenLinks is uitgemond in sociaaldemocratisering.[13] Een belangrijk onderdeel van dat proces is de eerder genoemde electorale strategie van GroenLinks. In het kader van die strategie valt op dat fractieleider Paul Rosennmöller in steeds toenemende mate het beeld van de partij bepaalt. De hedendaagse politiek is bij uitstek een *mediaverschijnsel* geworden, gecentreerd rond personen, wat natuurlijk alles te maken heeft met het verdwijnen van ideologische verschillen tussen de gevestigde politieke partijen. GroenLinks speelt op die ontwikkeling in door zich niet programmatisch te profileren maar door de partij te koppelen aan 'oppositieleider' Rosenmöller, die onmiskenbaar over de kwaliteiten beschikt om die mediarol met succes te kunnen vervullen.

Het wachten is slechts op het moment dat GroenLinks regeringspartij wordt. Vanaf 1994 roept GroenLinks steeds nadrukkelijker dat ze 'regeringsverantwoordelijkheid wil dragen'. Nu Paars versleten raakt is een coalitie van PvdA, CDA en GroenLinks de meest voor de hand liggende combinatie. En zoals kan worden vastgesteld: met haar steun aan de NAVO-bombardementen is GroenLinks geslaagd voor het *regeringsexamen*.[14]

NOTEN

(1) Vgl. Paul Rosenmöller in *de Volkskrant* 13.4.1999: "Verantwoording nemen wil niet zeggen dat GroenLinks alles wat de NAVO doet goedkeurt". Waarmee niet gezegd wil zijn dat er binnen GroenLinks geen pacifisme meer bestaat. Enkele Kamerleden en een deel van het partijkader hebben zich tegen de bombardementen gekeerd. Niet opmerkelijk zijn de tegenstanders overwegend voormalige PSP-ers, alsook de voormalige EVP-er Hans Feddema, die ik heb leren kennen in de Zuidhollandse statenfractie van GroenLinks en De Groenen. Van doorslaggevend belang is dat de prominenten in GroenLinks hun standpunt bepaalden zonder de partij te raadplegen, laat staan te laten beslissen. - (2) Rudolf de Jong, 'Dilemma's in de PSP', in *De AS* 77 (1987) - (3) Zo speelden onder andere anarchisten als Bertus Bot, Derk Ploeger en Bas Moreel een rol in de PSP. Zie: Paul Denekamp e.a., *Onstuimig maar geduldig. Interviews en biografische schetsen uit de geschiedenis van de PSP*, Amsterdam 1987; Derk Ploeger en Cathrien Ploeger-Eimers, *Dagelijks leven in de vrij-socialistische beweging in Groningen*, met een voorwoord door Anton Constandse, Groningen 1979; Bas Moreel, 'De tijd van mijn leven. Herinneringen van een literatuurverspreider', in Thea Duijker (red.), *Cher ami! Dear friend!, Querido amigo! Voor Rudolf de Jong, anarchist in woord en daad*, Amsterdam 1997 - (4) Zie: L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij*, Amsterdam 1962 - (5) Paul Denekamp, 'De derde stroming in de Nederlandse arbeidersbeweging: een algemeen overzicht', in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 34 (1994). In datzelfde nummer van het *BNA* maakt Rudolf de Jong overigens een gedetailleerder onderscheid: hij meent onder meer dat de anarchisten een afzonderlijke stroming vormen ('De derde stroming in de Nederlandse arbeidersbeweging gezien door een anarchistische bril'). - (6) De PPR voldoet niet aan alle kenmerken van de derde stroming, met name was ze steeds veel meer een bestuurderspartij. - (7) Voor een sfeerbeeld van de CPN in haar nadagen, zie: Andre de Raaij, *'Jullie deugen niet!'. De laatste jaren van het Volksdagblad De Waarheid (1983-1991)*, Amsterdam 1992. - (8) Veel feitelijke gegevens in dit artikel zijn ontleend aan de in maart 1996 in eigen beheer uitgegeven notitie van Erik Meijer bij zijn overstap van GroenLinks naar de SP ('Linkse partijen komen en gaan, maar de strijd voor het socialisme blijft altijd bestaan'). Meijer heeft een lange staat van dienst als raadslid en statenlid, aanvankelijk voor de PSP en later voor GroenLinks. Hij is momenteel deelraadslid voor de SP in Rotterdam en lijsttrekker van die partij voor de Euro-

pese verkiezingen. - (9) Zie: Jelle van Buuren, 'GroenLinks: publieke partij tussen macht en moraal', in *Kritiek 1996. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse*, Utrecht 1996. - (10) Te denken valt bijvoorbeeld aan *Duurzame democratie. GroenLinks en politieke vernieuwing* (1993) en *De contouren van een libertair milieubeleid* (1992) - (11) Waarmee GroenLinks zich nog wezenlijk van PvdA en D66 onderscheidt, is dat ze per definitie partij kiest voor migranten en nieuwkomers, maar tegelijk de inherente problematiek van het multiculturalisme volstrekt negeert (zie in dit verband de kritiek van arabist J. Brugman, *Het raadsel van de multicultuur*, Amsterdam 1999) - (12) Vgl Clemens Rading, *Het eenpartijstelsel van de Parlementaire Democratie*, Nijmegen 1998. Hierbij moet ik aantekenen dat ik in Zuid-Holland ook GroenLinksers heb leren kennen die grote moeite hebben met die koers. - (13) Zie over sociaaldemocratisering: Ton Geurtsen, *Een geschiedenis van verloren illusies*, Breda 1994. - (14) Vgl Mark Kranenburg, 'GroenLinks op examen', in *NRC Handelsblad* 15.4.1999.

ONDERWIJS
(vervolg van pag. 18)

daadwerkelijke participatie van jongeren. Jongerenparticipatie zal broodnodig blijken te zijn voor de versterking van sociale weerbaarheid teneinde zich staande te kunnen houden in de maatschappelijke jungle. Het voorkomt de apathie die jongeren in een neerwaartse spiraal drijft en de samenleving op kosten jaagt.

Ten tweede zijn kleinere scholen noodzakelijk om te komen tot overzichtelijke sociale verhoudingen. Kleinschaligere onderwijsinstellingen vormen een voorwaarde voor een menselijk schoolklimaat waarin direct persoonlijk contact tussen alle betrokkenen een garantie vormt voor communicatie. Het bevordert de onderlinge betrokkenheid waardoor kostbare repressieve maatregelen overbodig worden. Toenemende gewelddadige uitbarstingen, die veelal sociale onvrede maskeren, zullen onnodig zijn wanneer jongeren gehoord worden.

Tot slot dient het onderwijs inhoudelijk beter aan te sluiten bij de praktijk en het dagelijks leven. De betekenis van onderwijs moet voor jongeren duidelijk zijn. Dat ons land jaarlijks 30.000 spijbelaars telt, geeft aan dat te veel jongeren een hekel aan school hebben. Velen hebben goede redenen om andere bezigheden belangrijker te vinden of zijn eenvoudig niet in staat zich te onderwerpen aan het dagelijks schoolregime. De natuurlijke nieuwsgierigheid van kinderen en jongeren die gewoonlijk plezier schept in het leren van kennis en vaardigheden, is bij deze categorie om tal van redenen vaak vergald. Deels leveren ook de starre onderwijsprogramma's hieraan een bijdrage.

Vooralsnog voert echter het repressief beleid de boventoon, zoals ook de 'leerstraf' die een klein aantal spijbelaars van de rechter kreeg opgelegd, laat zien. De teneur is duidelijk: aan het einde van de twintigste eeuw is definitief afgerekend met het idee van de zorgeloze jeugd!

LITERATUUR

Decemberverslag 1995 van de Algemene Rekenkamer, in: *Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996*, 24 555, nrs. 1-2 - *Almanak voortijdig schoolverlaten 1998*, Sardes, Utrecht - *Een gezonde tweede? Een gezondheidsprofiel voor klas 2 van het voortgezet onderwijs in de regio Arnhem*, GGD, 1995 - *Psychosociale problemen aangegeven door schoolgaande adolescenten, resultaten van een enquête onder leerlingen van scholen in de regio Oost-Veluwe*, GGD Oost-Veluwe, 1993 - *Leefstijl en psycho-sociale problematiek van adolescenten, schematisch overzicht van uitkomsten uit bestaande rapporten*, GGD Nijmegen, 1997 - (Met dank aan Siepie Bijlsma en Hans Schuit voor het leveren van literatuursuggesties.)

ANARCHISME, DISCIPLINERING, SOCIALE CONTROLE

Marius de Geus*

In het anarchisme worden hiërarchie, machtsuitoefening en discipline vanuit de top afgewezen. Anarchisten stellen de volle vrijheid van het individu voorop en vinden dat de burgers zichzelf dienen te regeren en verantwoordelijk dienen te zijn voor zichzelf. Betekent dit echter dat in een anarchistische maatschappij volledig kan worden afgezien van disciplinering en sociale controle? Wat zijn de eventuele gevaren en nadelen van de libertaire benadering van de correctie van anti-sociaal gedrag? Welke argumenten kunnen ter verdediging van de anarchistische vormen van sociale controle worden ingebracht en in welke richting kunnen oplossingen van denkbare problemen worden gezocht?

Bij de klassieke negentiende eeuwse anarchisten als Proudhon, Bakoenin en Kropotkin staat het verdwijnen van de natiestaat centraal. De centrale hiërarchische politieke structuren dienen vervangen te worden door een gedecentraliseerd systeem van besluitvorming. Zo verwacht Kropotkin in zijn *Mutual Aid* en *The Conquest of Bread* dat de gemeenschappen, dorpen en steden geheel zelfbesturend zullen zijn en zich spontaan zullen verenigen door vrijwillige samenwerkingsverbanden aan te gaan (federatief systeem).[1] Taken van het voormalige centrale staatsapparaat worden overgelaten aan het initiatief van vrijwillig opgerichte organisaties, verenigingen, verbonden of gemeenschappen, die overal zullen opbloeien voor het bevredigen van alle denkbare behoeften.

Het beeld dat opkomt is van een maatschappij die is opgebouwd uit een veelheid van organisaties. Er zijn gemeenschappen op industrieel, intellectueel en artistiek gebied, gemeenschappen voor voedselvoorziening, scholing, bescherming, enzovoort. Deze gemeenschappen zullen vrijwillig met elkaar samenwerken en onderling federeren op basis van vrije overeenkomsten. Voortaan worden de verhoudingen tussen de mensen niet meer bestuurd door boven de mensen staande instellingen, maar door "vrijwillige overeenkomsten".[2]

Het zal niet verbazen dat de visie van Proudhon, Bakoenin en Kropotkin op discipline van bovenaf buitengewoon kritisch is. Discipline wordt door hen beschouwd als een vorm van 'despotisme' die leidt tot een aantasting van de maatschappij, omdat het vrijheidsgevoel van de individuen fundamenteel wordt geschonden. De vrijheid van de mens bestaat er volgens deze grondleggers van het anarchisme uit dat men alleen zichzelf gehoorzaamt en niet een vreemde wil van bovenaf krijgt opgelegd.

---

* Deze tekst wordt opgedragen aan Karl Kreuger. Ik schreef deze tekst in de moeilijke dagen na de crematie van onze libertaire vriend, wiens spontane bezoeken mijn familie en ik node zullen missen. Met zijn aparte gevoel voor humor, zijn belangeloze behulpzaamheid bij het zoeken naar boeken, zijn anarchistische levenshouding en eenvoudige levenswijze verdiende hij respect en bewondering.

Kropotkin beschrijft in zijn *Memoirs of a Revolutionist* dat hij als jongeling al spoedig het verschil leerde inzien tussen handelen op basis van bevel en discipline en handelen op basis van wederzijds begrip en samenwerking. Hij verafschuwde de autoritaire opvatting van bevelen en discipline, die van het individu een onderdaan maakt, slechts geschikt om te gehoorzamen. Zijn anarchistische maatschappijvisie vond juist in belangrijke mate zijn oorsprong in een kritiek op hiërarchische organisaties en autoritaire bevelsvormen.[3] Onmiddelijk rijst echter de vraag of dit betekent dat in een anarchistische maatschappij volledig kan worden afgezien van disciplinering en sociale controle.

PARASITAIR GEDRAG

Proudhon, Bakoenin en Kropotkin hebben zich terdege gerealiseerd dat er ernstige problemen kunnen ontstaan in een libertaire maatschappij die geen hiërarchie en ook geen geschreven wetten zou kennen. Hoe kan men in een dergelijke maatschappij parasitair gedrag voorkomen en zorgen dat iedereen zijn of haar deel aan de gezamenlijke hoeveelheid werk levert? En hoe kan verhinderd worden dat individuen onmaatschappelijke handelingen plegen? Grosso modo hebben zij de oplossing van deze vragen in drie strategieën gezocht, te weten: (1) de afschaffing van privé-bezit, (2) disciplinering in de vorm van opvoeding en scholing en (3) disciplinering in de vorm van sociale controle.

(1) Uitgangspunt van het klassieke anarchisme is feitelijk dat de collectivering van de productiemiddelen en de afschaffing van het privé-bezit een einde zullen maken aan het grootste gedeelte van alle wangedrag, misdaad en geweld in de samenleving. Zoals bijvoorbeeld ook William Morris beredeneert in zijn *News from Nowhere,* is er geen reden meer voor burgerlijk recht, strafrecht, politie, gevangenissen en rechtbanken, wanneer er geen privé-bezit zou bestaan. De sociale gelijkheid die heerst in een anarchistische maatschappij zal naar zijn idee leiden tot een grote onderlinge solidariteit en een principiële verhoging van het morele niveau van de burgers.[4] Een soortgelijke redenering is aan te treffen bij Peter Kropotkin. Hij beargumenteert keer op keer dat in een anarchistische maatschappij het morele gedrag van de groepsleden een direct uitvloeisel is van gezamenlijk werken, gelijk bezitten en gelijke beloning.

(2) De volgende benadering die anarchisten kiezen is die van disciplinering in de vorm van opvoeding en scholing. In dit verband keek bijvoorbeeld Kropotkin terug naar de situatie in vervlogen tijden. Eeuwenlang hebben onze voorgangers geleefd zonder geschreven wetten en zonder enig gezag om wetten op te leggen, zo stelt hij. De primitieve stammen uit de prehistorie hadden een conglomeraat van gebruiken en gewoonten, die een ongeschreven code van gedrag en moraliteit vormden.
Een kern van sociale gewoonten werd toen in leven gehouden door traditie, mondelinge overlevering en dagelijkse toepassing. Deze sociale gewoonten en gebruiken waren van jongsafaan 'aangeleerd' en zorgden voor een groot moreel normbesef. Door de gemeenschappelijkelijke opvoeding en scholing kregen de groepsleden inzicht in de bestaande waarden en normen, kwamen zij in aanraking met verplichtingen en

verantwoordelijkheden, en ontwikkelden zich vormen van 'schuld en schuldbesef'.[5]
Kropotkin vertrouwde op een verder uitbreiding van deze "waardevolle kern van sociale gewoonten, zonder welke geen dierlijke of menselijke gemeenschap kan bestaan". Het zijn volgens hem juist deze sociale en morele gebruiken die de mensen met elkaar in contact brengen en die een belangengemeenschap creëren, waardoor men onderling verenigd in plaats van verdeeld zou raken.[6]

Naar zijn opvatting zullen met name de vele vormen van *wederkerige hulp* (mutual aid) in een anarchistische samenleving leiden tot een verdere uitbreiding van sociaal en moreel hoogstaande gewoonten. Al 'samenwerkend' zullen de mensen elkaar als gelijke erkennen, elkaar niet domineren, zich moreel gaan gedragen. Opvoeding, scholing en wederkerige hulppraktijken kunnen op deze wijze voorkomen dat de mensen zich immoreel of onmaatschappelijk gaan gedragen: het goede voorbeeld als 'zachte' vorm van libertaire disciplinering.

(3) De laatste strategie die anarchisten blijken te kiezen is die van disciplinering in de vorm van sociale controle. Het is in het bijzonder Peter Kropotkin die op enkele plaatsen een relatief groot vertrouwen stelt in sociale controle als vervanging van hiërarchie, macht en regelgeving. Zoals hierboven werd aangegeven, hebben volgens hem de mensen oorspronkelijk geleefd in kleine gemeenschappen waar traditie overheersend was. Deze kleine gemeenschappen bezaten een code van gebruiken, zeden en regels, ongeschreven en niet afdwingbaar door autoriteiten, die van jongsafaan werd aangeleerd en zonder morren werd geaccepteerd. De toekomstige anarchistisch-communistische maatschappij zou moeten afzien van centrale wet- en regelgeving en zou net als de vroegere gemeenschappen moeten worden geregeerd door morele gewoontes, vormen van intensieve onderlinge betrokkenheid en sociale controle: maatschappelijke corrigerende druk als 'harde' vorm van libertaire disciplinering.[7]

Een voor de hand liggende kritiek die anarchisten kunnen verwachten is hoe deze vormen van maatschappelijke corrigerende druk zich verhouden tot het fundamentele libertaire uitgangspunt van individuele vrijheid. Het betreft hier niet een eenvoudig punt dat men als anarchist makkelijk kan wegwuiven, maar dat naar mijn overtuiging uiterst serieus genomen dient te worden. Wat zijn de eventuele gevaren en nadelen van de libertaire benadering van de correctie van anti-sociaal gedrag?
Al in eerdere publikaties heb ik melding gemaakt van de kritiek dat de morele code van bijvoorbeeld een 'primitieve' stam conformisme kan afdwingen; men moet zich als individu aanpassen aan de wensen van de gemeenschap.[8] In de moderne tijd bestaat het gevaar dat een openbare mening of publieke opinie evengoed dwangmatig is als een centraal gezag. Een dilemma is dat juist in kleinschalige en hechte gemeenschappen (men denke aan eerdere gebeurtenissen in Barneveld, Staphorst en recentelijk Urk) zich dit probleem van individuele onvrijheid door sociale controle en overheersing van de groep in verhevigde mate kan voordoen: de sociale controle en het gewicht van de

traditie kunnen in bepaalde situaties uitwerken in de richting van een verstikkende conformiteit en uniformiteit.[9]

GEMEENSCHAP EN VRIJHEID

Over het onderwerp 'gemeenschap en vrijheid' heeft de Engelse theoreticus Michael Taylor een lezenswaardig boek geschreven. Mede op basis van antropologisch onderzoek bespreekt hij in zijn *Community, Anarchy & Liberty* concreet de verschillende vormen die sociale controle kan aannemen in een anarchistische maatschappij.[10]

De eerste vorm is die van het dreigen met 'vergelding' in het geval de groepsleden niet bereid zijn zich te houden aan de gemaakte afspraken. De tweede vorm is die van het elkaar bieden van wederkerige diensten (reciprociteit) en het eventueel dreigen met het weer intrekken van deze diensten. Deze vorm kan leiden tot het uitsluïten van het individu van de sociale groepsbetrekkingen, variërend van lichte vormen van uitsluiting tot aan totale excommunicatie. De derde vorm bestaat uit de druk van de publieke opinie: openbare uitingen van afkeuring. Dit kan plaatsvinden door bijvoorbeeld mensen publiekelijk te schande te zetten of belachelijk te maken, over hen in te groep te roddelen, enzovoorts.[11]
Deze niet mis te verstane correctiemechanismen brengen mij op de vraag welke argumenten ter 'verdediging' van de anarchistische vormen van sociale controle ingebracht kunnen worden. Om te beginnen kan beredeneerd worden dat geen enkele maatschappij kan functioneren zonder bepaalde vormen van sociaal corrigerend gedrag. De individuele vrijheid is nooit totaal en het is een illusie om te denken dat samenlevingen kunnen bestaan zonder het handhaven van bepaalde waarden en normen, zonder het bijbrengen van enige vorm van schuldbesef, zonder het uiten van goedkeuring of afkeuring. Van het grootste belang lijkt mij echter dat dit in een libertaire maatschappij consequent gebeurt op een wijze die gevoelens van onvrijheid minimaliseert en die getuigt van een diepgaand respect voor de waarde van ieder individu.
Het tweede argument is dat de bovengenoemde anarchistische vormen van sociale controle direct vanuit de gemeenschap voortkomen. Niet vergeten mag worden dat het in het collectieve belang van de groepsleden is dat 'zorgvuldig en prudent' wordt omgegaan met de rechten en plichten van de gemeenschapsleden. Iedereen zal beseffen wat de gevolgen zijn wanneer de libertaire sociale controle op onverantwoordelijke wijze wordt toegepast: de volgende keer kan men tenslotte zèlf het slachtoffer zijn van openlijke uitsluiting, te schande zetten, belachelijk maken of groepsroddel. Dit lijkt mij op zich een krachtige rem op misbruik.
Het derde argument is dat de libertaire vormen van sociale controle worden toegepast door burgers in stabiele gemeenschappen, waarin men zoveel mogelijk als 'vrienden' met overeenkomende belangen met elkaar omgaat.[12] Het achtergrondidee van het anarchisme is uiteindelijk dat mensen niet langer egoïstisch en egocentrisch handelen, maar in een kameraadschappelijke sfeer èn met een grote mate van tolerantie met elkaar omgaan. Dit houdt bezorgdheid in met het lot van de anderen, het nastreven van broederschapsrelaties en - idealiter - het ontwikkelingen van veelzijdige vriendschappen. Deze na-

druk op vriendschappelijkheid maakt het inzetten van gemene en schadelijke vormen van sociale controle hoe dan ook minder waarschijnlijk, maar - toegegeven - niet geheel onvermijdelijk.
Het laatste argument is dat ieder individu in het anarchisme de essentiële vrijheid heeft en behoudt om vrijwillig die groep of commune te verlaten waarin onrechtvaardig wordt omgegaan met de genoemde vormen van sociale controle. Stel dat men leeft in een gemeenschap waarin de groep onzorgvuldig omgaat met het uiten van beschuldigingen, het afkeuren van gedragingen en het toepassen van maatschappelijke pressie, dan ligt het voor de hand te vertrekken en op zoek te gaan naar een tolerantere gemeenschap. Om leegloop te voorkomen zal de 'intolerante gemeenschap' zich dienen aan te passen en grenzen moeten stellen aan de gehanteerde vormen van sociale controle. Op deze wijze zal zelf-correctie van misbruik kunnen plaatsvinden.
Naar mijn idee zijn dit zeker plausibele argumenten ter verdediging van de anarchistische benadering van sociale controle. Zij laten zien dat het anarchisme niet met lege handen staat tegenover critici die beweren dat in een libertaire maatschappij hoogstens de ene vorm van macht (hiërachie van bovenaf) wordt vervangen door een andere machtsvorm (hiërarchie van onderaf = sociale pressie). Maar de eerlijkheid gebiedt mij ook te zeggen dat deze argumenten ter verdediging niet voor de volle honderd procent kunnen uitsluiten dat er in een libertaire maatschappij toch problemen kunnen ontstaan ten gevolge van de macht van de sociale controle en de druk van de publieke opinie. Hoe kunnen in dit verband binnen het anarchisme meer zekerheden worden ingebouwd om ontsporingen te voorkomen?

PRIVACY

Zoals altijd is het eenvoudiger om kritische vragen te stellen dan om ze te beantwoorden. In welke richting kan de oplossing voor het bovengenoemde probleem worden gezocht?
Allereerst is het openlijk inzien èn erkennen door anarchisten van de denkbare gevaren en nadelen van sociale controle het eerste begin van een oplossing. Te vaak wordt nog door libertair ingestelde praktijkmensen en theoretici beweerd dat het probleem in wezen marginaal is en zichzelf in de praktijk zal oplossen. Dit is naar mijn idee een gevaarlijke benadering die onterecht is en die relatief grote risico's inhoudt. Waar het om de bescherming van individuele vrijheden gaat, kan men naar mijn idee niet voorzichtig genoeg opereren.
Het lijkt mij veel vruchtbaarder dat binnen het anarchisme ruiterlijk wordt erkend dat sociale controle dwangmatig 'kan' zijn en dat om die reden het individu zich op de maatschappij moet kunnen beroepen, op 'bescherming' van zijn of haar positie. Waarom zou in een anarchistische samenleving een individu zich niet kunnen beroepen op zijn algemeen erkende en fundamentele 'mensen- en grondrechten' versus de maatschappij? Geheel in tegenstelling tot de eerder genoemde Michael Taylor in zijn *Community, Anarchy and Liberty*, denk ik dat een grondige bescherming van de privé-sfeer van het individu óók in een anarchistische samenleving een keiharde noodzaak vormt. Bescherming van de privé-sfeer tegen grensoverschrijdend handelen van medeburgers, bescherming van privacy in het alge-

meen zijn mijns inziens onmisbare vormen van vrijheid.[13]
In het klassieke anarchisme heeft de nadruk bij het vrijheidsbegrip over het algemeen gelegen op het hebben van inspraak en zeggenschap, het uitoefenen van 'medebeschikkingsrecht' over de gemeenschappelijke aangelegenheden in collectieve bijeenkomsten. Het lijkt mij terecht dat in het moderne anarchisme het accent mede wordt gelegd op het voorkomen van (te) grote maatschappelijke druk waardoor het individu effectiever kan worden beschermd.
Ook binnen het anarchisme zal diepgaand nagedacht dienen te worden over algemene vormen van *rechtsbescherming*: garanties voor andersdenkenden, non-conformisten, 'klokkenluiders' en dergelijke, het bedenken van tal van juridische procedures en instanties waarop individuele personen zich kunnen beroepen in het geval zij worden getroffen door groepsdwang of andere vormen van maatschappelijke corrigerende druk.[14]
De andere weg blijft die van vrije en morele opvoeding. Zoals Bakoenin al beargumenteerde, dient de scholing in de menselijke moraal centraal te staan, gebaseerd op 'verachting van autoriteit en respect voor de mensheid'.[15] Deze morele opvoeding heeft de werkelijke bevrijding en mondigheid van de mensen tot doel, óók ten opzichte van vormen van maatschappelijke pressie.

Uitgangspunt van deze opvoeding en scholing blijft in eerste instantie de autoriteit, die zich echter geleidelijk overbodig maakt en de kinderen naar volle vrijheid toeleidt. Na de beëindiging van de scholing wordt de jonge mens vrij verklaard en is deze meester van zijn of haar eigen handelingen. Als tegenprestatie voor alle zorg die de samenleving aan het jonge individu heeft besteed, wordt echter wel het volgende verlangd: "dat hij of zij vrij blijft, van de eigen arbeid weet te leven èn de vrijheid van de anderen in acht neemt".[16]
Op deze wijze trachtte Bakoenin de verzekering in te bouwen dat niemand binnen zijn anarchistische organisatie de eigen vrijheid misbruikt, bijvoorbeeld door een ander te willen bedreigen, overheersen of beschadigen. Waar een ieder de vrijheid van een ander diepgaand respecteert, is er in principe aanzienlijk minder gevaar voor de druk van de publieke opinie, elkaar te schande zetten of belachelijk maken in het openbaar.

Na dit alles blijft de vraag wat men in een libertaire samenleving zal moeten doen met individuen die - ondanks alle voorzorgen - onmaatschappelijke handelingen blijven plegen, mede om herhaling in de toekomst te voorkomen. Ik denk dat het corrigeren van mensen - in de lijn van Peter Kropotkin - primair gezocht dient te worden in het leren omgaan met vrijheden en het ervaring opdoen met vormen van wederkerig dienstbetoon. Mijn voorkeur gaat duidelijk uit naar 'bevrijdende scholing' en het geven van het goede voorbeeld als 'zachte' vormen van libertaire disciplinering, in combinatie met vormen van 'verantwoording afleggen' voor het gedrag en verantwoordelijkheid leren dragen. Zoals dezelfde Kropotkin al eerder opmerkte: "Al lukt dit wellicht niet in alle gevallen, het accent moet altijd liggen op een broederlijke aanpak en morele ondersteuning, niet op vergelding en straf".[17]

NOTEN

(1) Peter Kropotkin, *Mutual Aid*, Porter Sargent Publishers, Inc. Boston z.j. en *The Conquest of Bread*, Elephant editions, London 1985, p. 135.
(2) Voor een meer uitgebreide analyse, zie mijn *Politiek, milieu en vrijheid*, Jan van Arkel, Utrecht 1993, hoofdstuk 4.
(3) Peter Kropotkin, *Memoirs of a revolutionist*, Dover publications, New York 1970, p. 217. Nederlandse vertaling: *Memoires van een revolutionair*, Het Wereldvenster, Baarn 1978.
(4) Zie William Morris, *News from Nowhere*, Routledge and Kegan Paul, London 1983, p. 68.
(5) Zie ook Michael Taylor, *Community, Anarchy & Liberty*, Cambridge University Press, Cambridge 1982, pp. 76-80.
(6) Zie ook mijn *Organisatietheorie in de politieke filosofie*, Eburon, Delft 1989, pp. 122-123.
(7) Ibid., p. 122.
(8) Ibid., p. 157.
(9) Ibid.
(10) Een andere interessante antropologische analyse is aan te treffen in bijvoorbeeld Harold Barclay, *People without Government; an Anthropology of Anarchism*, Kahn and Averill, 1982.
(11) Michael Taylor, *Community, Anarchy & Liberty*, pp. 80-94. Zie in dit verband tevens Ferd van der Bruggen, Gedragsregulering in een libertaire samenleving, *De AS* 116 (Derde Jaarboek Anarchisme); Van der Bruggen verwijst onder andere naar de studies van Ritter en Hartley (Alan Ritter, *Anarchism. A Theoretical Analysis*, Cambridge 1980; David Hartley, Community and the Regulation of Conduct, *The Raven* 22 (1993)). Holterman spreekt van 'correctionele druk' (Th. Holterman, Correctionele druk in plaats van gevangenissen, *Bezonnen Hoop. Opstellen aangeboden aan L.H.C. Hulsman*, Zwolle 1986).
(12) Michael Taylor, pp. 31-32.
(13) Michael Taylor beweert weinig geloofwaardig: "privacy is in itself not a form of liberty". Zie *Community, Anarchy & Liberty*, p. 159.
(14) Dit is een rechtsfilosofisch aspect waaraan ik in komende publikaties diepgaander aandacht hoop te besteden.
(15) Michael Bakunin, *Gesammelte Werke*, deel II, Karin Kramer Verlag, Berlin 1975, p. 117.
(16) Michael Bakunin, *Gesammelte Werke, deel III*, p. 26.
(17) Zie voor een nadere onderbouwing onder meer zijn memorable *In Russian and French prisons*, Ward and Downey, Londen 1887.

IN MEMORIAM PSZISKO JACOBS (1917-1999)

Op 26 april overleed Francisco (Pszisko) Jacobs. Hij werd 81 jaar. Pszisko Jacobs is bij een groter publiek bekend geworden als vertaler (uit het Pools) en auteur van verhalen en romans (onder andere *Hamer*), maar in libertaire kringen vooral door zijn autobiografisch getinte publikaties over de vooroorlogse anarchistische beweging. Zo publiceerde hij onder meer een monografie van de Vrije Jeugd Organisatie (VJO) en een biografie van de anarchistische dichter en propagandist Henk Eikeboom (1898-1945).
In de jaren tachtig schreef hij - deels in opdracht van het fonds voor de Letteren - een geschiedenis van de Nederlandse anarchistische poëzie (zie *De AS* 86). Jacobs stond wat aan de zijlijn van de anarchistische beweging zoals die zich sinds de jaren zestig ontwikkeld had. Hij meende dat intellectuelen een te dominante positie zijn gaan innemen. Het weerhield hem er niet van om korte artikelen (veelal over de geschiedenis van de libertaire beweging) te publiceren in *De Vrije* en in *De Vrije Gedachte*. De vrijdenkers gaven ook zijn brochure over Max Stirner uit.
Dankzij Pszisko Jacobs is veel 'petit histoire' van en rond de anarchistische beweging in Nederland bewaard gebleven.
Hans Ramaer

GEBREK AAN DISCIPLINE

Over een president die even buiten de orde was

Rudolf de Jong

Nadat het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden begin van dit jaar gestemd had voor impeachment van president Clinton zag ik hem op de televisie in de tuin van het Witte Huis, een traan wegpinkend, hand in hand met zijn wettige echtgenote, omringd door Democratische afgevaardigden, op weg naar een spreekgestoelte vanwaar zijn getrouwen hem en hij de wereld toesprak.

Ik had even het gevoel dat ik naar een Amerikaanse soap-serie zat te kijken waarvan het script door Jerry Springer was geschreven. Nu houd ik niet zo van soap-series en als ik naar Jerry Springer kijk komt er altijd iets van plaatsvervangende schaamte over mij. Maar ik beken: ik ben absoluut niet representatief voor de gemiddelde Nederlander of voor de gemiddelde Amerikaan. Ik ben namelijk anarchist en weet het, anarchisten gooien alles ondersteboven. Zelfs de moraal. Neem een eenvoudige en in verband met Clinton relevante zin als: '*Zonde* in de politiek'. Dat wordt bij mij meteen: '*De zon* in de politiek'. Lees ik '*Het overspel* van Clinton', dan denk ik 'Het *spel* is *over*, Clinton'.

Ik heb alle 'ins en outs' omtrent het Monica-zonnetje in het Witte Huis dan ook niet zo precies gevolgd. Te meer daar ik begreep dat het vooral over pijpen en een sigaar ging. En ik rook niet. Maar goed, ik weet, waar rook is daar is vuur. Er zal best wat gebeurd zijn. Alleen, dat de president meineed heeft gepleegd door te ontkennen dat hij geen seksuele relatie had met die mevrouw Lawaaiski of hoe zij ook heten mag met haar Monica-toetje, dat wil er bij mij niet in. Seksuele relaties buiten het huwelijk komen praktisch niet voor bij getrouwde mannen. Bij vrouwen is dat anders. Die hebben vaak seksuele relaties buiten het huwelijk. Bij getrouwde mannen is het heel uitzonderlijk.
Hoor ik daar een lezeresje protesteren? Ik ben zelf een getrouwde man. Ik ken die beestjes dus van binnen uit en ik kan model staan voor de soort. Wel, als ik met een andere vrouw naar bed ga, zeg ik er altijd bij: 'Ik wil wel SEX!!!,... maar geen relatie.' Vrijwel alle getrouwde mannen zullen deze reactie herkennen, zelfs als zij toevallig geen president van Amerika zijn. Vrouwen zijn heel anders. Die willen naast de sex vaak de onmogelijkste dingen. Praten bijvoorbeeld. Liefst 'een goed gesprek'. En ze willen aandacht. Sommigen verlangen zelfs dat je met ze meegaat... naar een concert of een museum. Als getrouwde man kan je het daar knap moeilijk mee hebben.
Nu geloof ik niet dat die Monica zo'n relatie-beluste vrouw is. Zij was helemaal niet uit op een seksuele relatie. Maar gewoon op een baantje. En anders had zij een leuk boek met onthullingen kunnen schrijven. Een relatie, voor mij veronderstelt het een emotionele band, een band die wederzijds is. Niet dat je

alleen maar gebruik maakt van de ander, of van een jurk met een vlekje erop. Nee, ik voor mij zie geen meineed.
Eigenlijk hebben die Republikeinen en die afschuwelijke aanklager dat arme meisje Monica het brood uit de mond gestoten. Hoe het nu ook zit met dat pijpen, Monica is echt de sigaar. Geen baan en geen boek, want er valt niets meer te onthullen. Haar onschuld is het wichtje ook nog kwijt. En wat het allerergste is, ik ben zelf gedupeerd.
Als schnabbel bedenk ik af en toe titels voor te vertalen boeken. Monica's Nederlandse uitgever in spé en ik aarzelden nog tussen 'Zijn pik en Ik' en 'Met Bill van bil'. Vast stond al 'Het vlekske op mijn bruidskledeke'. Voor de Vlaamse editie. Uit respect voor de nagedachtenis van wijlen Z.M. Koning Boudewijn I hadden wij die namelijk enigszins gekuist wilden houden. Die schnabbel gaat nu mooi niet door.
Een frisse boel is het niet. De Republikeinen zetten Clinton te kakken maar staan nu zelf als draaikonten in hun hemd. Ze veranderden volledig van mening over het waarom van impeachment. Eerst was het omdat een president mèt zijn broek ook de hoogheid van zijn ambt had laten zakken. Toen bleek dat de meerderheid van de Amerikanen van mening was dat onze Bill wel een symbolische tik op z'n blote bil verdiende maar verder zijn broek kon ophalen en rustig door kon gaan als president, kwamen totaal andere argumenten voor impeachment op de proppen: Een president mag geen meineed plegen en de rechtsgang niet belemmeren.

In de vele stukken die ik over de affaire-Clinton las kwam ik steeds het woord 'haat' tegen, meestal 'blinde haat'. Andere termen die ik las waren 'zelfvernietiging', 'zelfmoord'; voorts 'hysterie'. Ze sloegen uiteraard allemaal op de Republikeinen. Clintons politiek geeft, objectief gezien, weinig aanleiding tot die blinde haat of tot hysterie. Zijn politieke koers is wel heel weinig progressief. Gematigde Republikeinen zouden er geen moeite mee moeten hebben. Presentatie, niet prestatie of principes is kenmerkend voor Clintons. Het past prima in het no-nonsense pragmatisme en opportunisme in de wereld van nu. Het zijn de Republikeinen die de wereld verbazen. Zij zitten gevangen in het intolerant fundamentalisme van Nieuw Rechts. Een fundamentalisme dat moorden op artsen van abortusklinieken goedkeurt. Met het einde van de Koude Oorlog is de Sowjet-Unie als haatobject weggevallen. Maar wie wil haten, vindt altijd wel een haatobject...

Karen Armstrong die in 1993 *Een geschiedenis van God* (uitg. Anthos) schreef en weet waar zij het over heeft zegt in dit boek het volgende: "Een van de meest typerende nieuwe ontwikkelingen die wij sinds de jaren zeventig in de meeste belangrijke wereldgodsdiensten, waaronder de drie monotheïstische, kunnen signaleren is een soort religiositeit dat wij gewoonlijk 'het fundamentalisme' noemen. Het is een politiek zeer geïnspireerde spiritualiteit die een letterlijke benadering van de Schrift voorstaat en intolerante standpunten inneemt. In Amerika, waar men altijd al gemakkelijk in vervoering raakt van extremistische en apocalyptische bewegingen, heeft het christelijk fundamentalisme zich met Nieuw Rechts gelieerd. Fundamentalisten voeren actie voor de afschaffing van legale abortus en tegen

zedelijk en sociaal verval. De 'Moral Majority' van Jerry Falwell ontwikkelde zich in de periode-Reagan tot een verbijsterend machtige politieke beweging (...) Al te vaak zijn conventionele gelovigen die zelf geen fundamentalisten zijn, toch behept met dezelfde agressieve rechtschapenheid. Zij schrijven hun liefde en haat aan God zelf toe, maar in feite gebruiken ze 'God' om die gevoelens te stutten."
(De in dit citaat genoemde Jerry Falwell heeft, volgens *NRC-Handelsblad* van 11.2.1999, ontdekt dat de teletubbie Tinky Winky van het bekende tv-programma voor kleine kinderen homoseksueel is. Clinton mag dus uitkijken. Wèl iets uittrekken in aanwezigheid van een aantrekkelijk stagiaire die best iets met je wil maar géén seksuele relatie? Dan *moet* je wel een flikker zijn!)
De woorden van Armstrong lijken wel profetisch te zijn geweest over de Republikeinen van nu. Alleen bij de term 'spiritualiteit' zou ik een vraagteken willen zetten. Zo geen spiritualiteit dan toch *esprit* toonde de Franse president Mitterand. Gevraagd naar de dochter die hij bij zijn vriendin had reageerde hij met: 'Et alors?' (nou en). Clinton en Amerika hadden daar een voorbeeld aan kunnen nemen. De Fransen hebben natuurlijk hun eigen hypocrisie, maar toch.
Golven van hysterie en heksenjachten kom je regelmatig tegen in de geschiedenis van de Verenigde staten. De beruchtste zijn de 'red scare' tijdens en na de Eerste Wereldoorlog en het McCarthyisme na de Tweede Wereldoorlog. Zij keerden zich tegen alles wat 'rood' was of daarvoor doorging. Anarchisten en communisten en anderen waren rechteloos tijdens deze vervolgingen. Hun grondrechten en de constitutie werden op alle mogelijke manieren geschonden. Velen werden het land uit of de dood in gedreven.
Het heeft Amerika steeds sociaal en cultureel ontzaglijk veel kwaad gedaan. Het land verloederde en criminaliseerde door de heksenjachten. Dit maal ging de heksenjacht niet tegen machteloze outcasts en non-conformisten. Nu was Clinton de zondebok. Vroeger waren het de anarchisten Emma Goldman en Alexander Berkman, de zanger Joe Hill, de filmster Charlie Chaplin, de schrijver Arthur Miller en tienduizenden naamloze idealisten. Ik heb een Amerikaanse president nog nooit in zo'n goed gezelschap gezien!
Alleen, een president kan zich beter verdedigen. De publieke opinie keert zich tegen de heksenjacht. De Republikeinen zijn in verwarring en proberen hun huid te redden. Twee van hun voormannen hebben het veld moeten ruimen, waarvan één in schande. De 'morele meerderheid' wordt als een 'immorele minderheid' ontmaskerd. Het fundamentalisme heeft verloren in de zaak Clinton (maar laten we de door fundamentalistisch drijven vermoorde abortusartsen en andere slachtoffers van Nieuw Rechts niet vergeten).
Over het overwinnen van het fundamentalisme schrijft Armstrong eveneens behartenswaardige dingen: "Bovendien gaan ze (de fundamentalistische kruisvaarders - RdJ) voorbij aan een cruciaal thema in het monotheïsme (...) het barmhartigheidsideaal. (...) Barmhartigheid is een bijzonder moeilijke deugd. Ze verlangt van ons dat we over de grenzen van onze zelfzucht, onzekerheid en overgeërfde vooroordelen heen stappen." Dat kunnen sommige atheïsten en anarchisten zich natuurlijk ook aantrekken.

Anarchisme wordt in onze wereld als iets absurds gezien. Maar als die wereld nu eens absurd is? Niemand ontkent toch het absurde feit dat een verhouding met een mooie stagiaire de politiek in de machtigste staat ter wereld is gaan beheersen en daardoor de wereldgeschiedenis beïnvloedt? Een situatie die toch niets met democratie te maken heeft? Een situatie die alleen mogelijk is door de absurde machtspositie van één man? Door de absurde politieke structuren waaronder wij leven? Zolang dit geaccepteerd wordt blijft het verhaal over de neus van Cleopatra actueel.

Ik schreef het bovenstaande voordat de uitslag van de behandeling van het impeachment door de Senaat bekend was. Op één punt heb ik mij lelijk vergist. Miss Lewinsky had toch nog wat te zeggen op de televisie en zij is er niet armer op geworden. Interessant was dat de affaire van beide kanten was uitgegaan en dat zij zich alleen door Starr c.s. vernederd en uitgekleed voelde.
En er kwam in dezelfde dagen iets anders aan het licht. Clinton heeft vroeger een vrouw verkracht. Clinton ontkent. Maar wie gelooft hem nog? Toch wordt de zaak voor kennisgeving aangenomen. Terwijl het toch heel wat erger is dan een affaire zonder intimidatie. Ongeveer tegelijkertijd werd bekend dat Arthur Koestler eens de vrouw van een vriend had verkracht. Hij was na de Tweede Wereldoorlog een bekend progressief intellectueel die met het communisme had gebroken. Met vijf andere ex-communisten schreef hij het beroemde boek *De God die faalde.* Ik heb nooit een god in hem gezien, maar wat hij deed is erger dan falen en nogal duivels. Beide gevallen van verkrachting zijn in de pers in verband gebracht met macht. Mensen met macht menen zich zulke dingen te kunnen en zelfs te mogen veroorloven. Ik denk dat het ten dele juist is. Het gaat vaak op maar niet altijd. Er zijn veel mensen met macht die zich in hun persoonlijk leven correct gedragen. Ik vraag mij zelfs af of politiek 'linkse' mensen in dit opzicht niet erger zijn dan 'rechtse' lieden. Ger Harmsen vertelt in zijn memoires dat, naar zijn observatie, de mensen in het CNV, het christelijke vakverbond, veel vrouwvriendelijker waren dan in de linkse vakbeweging; seksuele intimidatie kwam minder voor. Het is een geluid dat men wel vaker hoort.

Macht corrumpeert; absolute macht corrumpeert absoluut. Het is een bekend adagium. Zou de houding tegenover macht ook een rol spelen? En hoe staat het met recent verworven machtsposities? En hoe zit het met geloof in de macht? De echte conservatief ***aanvaardt*** de macht. Orde en gezag moeten er nu eenmaal zijn. Je moet er wel voorzichtig mee omgaan. Veel 'progressieven' ***geloven*** in macht. Zij willen de macht gebruiken om er iets mee bereiken. Zou geloven in macht makkelijker tot machtsmisbruik leiden? Of is het een kwestie van discipline en zelfdiscipline? Aan discipline hebben anarchisten altijd een broertje dood gehad. Nu heeft iedereen het. Maar dat heeft de wereld niet anarchistischer gemaakt. 'Geen plichten zonder rechten. Geen rechten zonder plichten' was een oude socialistische leus. De anarchisten streefden tevens naar een 'moraal zonder verplichtingen en sancties' (titel van een boek van Guyau). Maar dat vereist toch wel een stuk zelfdiscipline. En Clinton is niet de enige die het ontbrak aan zelfdiscipline...

IN MEMORIAM KARL MAX KREUGER (1946-1999)

Omstreeks 1 of 2 maart jongstleden overleed plotseling in zijn woonplaats Den Haag Karl Max Kreuger. Een vriend vond hem in bed, vredig op zijn zij liggend. Hoewel de precieze doodsoorzaak nog duidelijk moet worden uit de sectie die verricht is, moet Karl onwel zijn geworden. Hij repte de laatste tijd over gezondheidsklachten.

Karl raakte reeds in de roerige jaren zestig onder invloed van het anarchisme, onder meer door het lezen van *De Vrije Socialist* en *Recht voor Allen.* Na de verhuizing van zijn geboorteplaats Amsterdam naar Den Haag werd hij in de zeventiger jaren actief in het Haags Anarchisten Kollektief (HAK). Van daaruit raakte hij ook betrokken bij de landelijke Anarchistiese Federatie. Ook daarna zou Karl steeds betrokken blijven bij pogingen om te komen tot landelijke organisatie van anarchisten, zoals het Landelijk Anarchisties Overleg (LAO) in 1986 en het Landelijk Anarchistisch Samenwerkingsverband (LAS) in 1989.
Lang bleef Karl ook een aanhanger van het anarcho-syndicalistische gedachtengoed. Aanvankelijk binnen de Bond Collectieve Sector (BCS) van het Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVB) dat in de jaren tachtig een verzamelplaats werd voor anarchisten binnen deze kleine vakcentrale. Toen aan het eind van dat decennium deze oppositionele leden geroyeerd werden, stond ook Karl aan de wieg van de oprichting van de Vrije Bond en bleef hij meewerken aan het blad *Buiten de Orde.*

Toch was Karl bepaald geen organisatiemens. Het maken van gezamenlijke besluiten ging hem slecht af omdat er altijd vragen bij hem bleven opkomen waar nimmer antwoorden tegen waren opgewassen. Een belangrijke taak voor Karl was het onderhouden van de ontelbare internationale contacten die hij in de loop der jaren legde. Op geheel eigen wijze verzorgde hij in dit kader eerst een *IAA-bulletin* voor Nederland met nieuws vanuit de internationale anarcho-syndicalistische beweging. Vanaf 1990 legde hij zich toe op de Nederlandse editie van *A-Info* voor berichtgeving over Nederland voor de internationale beweging.
De meeste bekendheid verwierf Karl echter met zijn boekenverkoop. Overal waar iets te doen viel, vergaderd en bijeen gekomen werd, was hij aanwezig met zijn rugzak vol boeken, bladen en brochures. Vaak vergezeld van zijn vouwfiets. Sinds jaren was Karl de belangrijkste importeur van anarchistische literatuur uit de gehele wereld. Wist hij dat jij belangstelling had voor specifieke onderwerpen dan kreeg je op z'n tijd post met artikelen en berichtte hij over nieuwe uitgaven op dat terrein. Over betaling van een en ander deed hij nooit moeilijk. Dat was een kwestie van eigen verantwoordelijkheid. De laatste jaren werkte hij ook in de alternatieve boekhandel van Den Haag, de Roode Hond.
Karl was soms een lastpost maar bovenal een beminnelijk mens met wie je gemakkelijk in contact kwam. Een praatje was snel gemaakt en dat deed hij met iedereen zonder onderscheid te maken.

Zijn uitvaart op 15 maart was een indrukwekkend afscheid waar bijna vierhonderd mensen uit het gehele Nederlandstalig gebied bij aanwezig waren. De crematie die wij als vrienden en vriendinnen zelf verzorgd hebben, was een waardig gebeuren dat ook indruk maakte bij de aanwezige pers. Niet alleen schreef de *Haagse Courant* een respectvol verslag van de dag, maar verraste ook het *Parool* later die week met een integer geschreven in memoriam-artikel over de man die slechts één passie in het leven had, namelijk de anarchistische beweging.
Karl, bedankt voor alles wat je gedaan hebt.

Arie Hazekamp

REACTIES & DISCUSSIES

TUCHTIGING OP DE BALKAN

Jacques Ellul heeft ooit gezegd dat iedere gedachte over de toekomst in het huidige kapitalisme betekenisloos is. Waarmee het verboden k-woord bij deze geherintroduceerd is. Over de oorlog van de NAVO, dus ook 'onze' oorlog, tegen Joegoslavië/Servië schrijven als het artikel er langer over doet in druk te verschijnen dan de oorlog tot nu toe geduurd heeft is dus al helemaal hachelijk. De eerste panische reactie op de dreigingen van Jeltsin zijn bij mij alweer weggevallen: hij heeft het over een mogelijke wereldoorlog, maar wie zegt dat deze eigenlijk al niet is begonnen. Of neen, dit alles is deel van de implosie van het kapitalisme, volop aan de gang in de gebieden die de zwakste schakels vormen: de Tweede en de Derde Wereld.
Of de tachtig verkenners van de Britse Special Air Service gevolgd worden door wat nu hardnekkig 'grondtroepen' worden genoemd (er zullen hiermee wel geen zandhazen, maar eerder tankdivisies bedoeld zijn), het valt niet te zeggen. De aarzeling om meer dan een 'Sectie Stiekem' in te zetten als hulpje voor de vrinden van de NAVO, de UÇK, bewijst vooral dat juist beroepslegers er niet op ingesteld zijn dat niet alleen doden, maar ook gedood worden, bij het vak hoort. Als je bedenkt dat een contract voor legerdienst in de Verenigde Staten een manier is om zich van een studiebeurs te verzekeren begrijp je die schijnbare totale demoralisatie beter. Er is trouwens niet veel in te brengen tegen een grondig opzien tegen het sneuvelen, zelfs als je daarvoor gekozen lijkt te hebben.

Oorlogsinspanning doet wel het vernisje van democratische gezindheid verdwijnen. Volkskrantredactrice en -columniste Anet Bleich gaat op schrille toon tekeer tegen 'pacifistische ingezondenstukkenschrijvers' als Piet Reckman. De tot de paarse heilsleer bekeerde ex-CPN-ster laat daarmee even zien dat het van kleur verschieten van hofideologen niet alleen geen andere inhoud, maar zelfs geen andere vorm oplevert. Dat pacifisten als enige medium nog het ingezonden stuk ter beschikking staat is voor zo iemand eigenlijk al veel te veel - in haar communistentijd stonden er in het blaadje van de ASVA of de krant van de CPN helemaal geen dissidente oprispingen, zelfs niet ingezonden. En Bleich is bij lange na niet de enige die het hebben van een opinie tot misdaad verklaart.

Over pijnlijke types gesproken: de Groene Duitse minister van Buitenlandse zaken die in verband met de Duitse oorlogsinzet tegen Servië de goede smaak heeft te zeggen 'Nie wieder Auschwitz' als antwoord op pacifistische partijleden, hoeven we toch geen geschiedenisles meer te geven. Op treffende wijze bewijst de nieuwe Duitse coalitie hoe juist het is te denken dat alle partijen één pot nat zijn. Een CDU-minister die de oorlogshandelingen in Kosovo zou gelijkstellen aan industriële, massale, planmatige vernietiging van mensen op grond van vermeende etniciteit zou het misschien moeilijker krijgen dan Joschka Fischer. *Serbien musz sterbien*, het hoort ook wel bij Fischer's partij, die naar een gezonde bodem en gezond bloed streeft.
In een anarchistisch blad moet het niet nodig zijn uit te leggen dat de woede die uit het bovenstaande spreekt niet voortkomt uit sympathie voor het bewind in Joegoslavië/Servië. De vijanden van mijn vijanden zijn mijn vrienden niet, zie zelf maar hoe u deze vergelijking invult. Maar bijvoorbeeld de propagandistische desinformatie die bij het wegvallen van een pluriforme openbaarheid hoort gaat mij te ver. Bekijk de 'etnische' *Times*-kaart van het voormalige Joegoslavië, en constateer tot uw verrassing dat Servië het grootste vlekkenpatroon van etnische minderheden vertoont van deze hele zogenaamde volkerengevangenis. Groot-Turksgezinden beroepen zich er op dat men in Belgrado met Turks terecht kan. De Servische overheid streeft niet per definitie naar 'etnische zuiverheid', dit streven is een resultaat van de burgeroorlog, niet iets wat er aan voorafgaat. Het is allemaal al erg genoeg, maar het is

geen exclusief Servische specialiteit. Alleen worden door de staatsopinieindustrie slechts de voorbeelden van Servisch wangedrag breed uitgemeten: de met Amerikaanse wapens uitgevoerde Kroatische 'zuivering' van de Krajina in 1995, de uitdrijving van Serviërs uit door de moslims veroverde streken in Bosnië dienen met de mantel der vergetelheid bedekt te zijn.

De opiniesmeden gaat het natuurlijk in hoge mate om Humanitaire Belangen, maar mag men de NAVO, borg van de Democratische Markteconomie, dergelijke bedoelingen toedichten? Zouden de belangen van de wapenindustrie geen rol spelen? En wapenindustrie heeft grondstoffen nodig. Kosovo is het rijkste mijnbouwgebied van het Balkanschiereiland (dat de mensen in dit gebied de armsten van het schiereiland zijn, behoort bij het vaste patroon van het kapitalisme). Lood, zink, nikkel, zilver, bauxiet, chroom, steenkool, ijzererts: voorzover de bodemschatten al geëxploiteerd worden, is een serie bombardementen wellicht effectief om de rijkdommen op de gepaste wijze te privatiseren. Een getemd bewind in Belgrado of een protectoraat over een Albanees meerderheidsbewind in Kosovo zal zeker voor de gewenste tucht van de markt zorgen in deze streken. Het lijkt er op dat evenals in Congo/Zaïre de aanwezigheid van mensen in de mijngebieden nauwelijks terzake is: desnoods ledig op te leveren...

Het partijdig en gewelddadig optreden in de zoveelste burgeroorlog in voormalig Joegoslavië maakt het Misha Glenny/Robert Kaplan-rampenscenario voor de Balkan steeds waarschijnlijker. Het protectoraat over de voormalige Joegoslavische republiek Macedonië zal niet onpartijdig kunnen blijven of moet opgeheven worden. En als deze domino in bloedvergieten omvalt, is de beurt aan Griekenland. Men zegt vaak dat de oorlogen in ex-Joegoslavië de eerste oorlogen in Europa sinds 1945 zijn. Het is maar wat men Europa noemt, maar over Griekenland zal niemand twijfelen. Welnu, de Griekse 'burgeroorlog', die in feite pas in de jaren tachtig in plechtige verzoening beëindigd is na een informele wapenstlstand van dertig jaar, ging niet alleen tussen 'rechts' en 'links', maar had ook een etnische component. Zoals ook regionale grootmacht Turkije ontkent Griekenland het bestaan van andere volkeren binnen zijn grenzen, maar er wonen nog steeds Slavischtaligen ('Macedoniërs', de reden waarom Athene die naam niet wil accepteren voor de republiek van Skopje), Albanezen, Turken, Vlachen, 'moslims' en hoe men niet-Griekse mensen binnen Griekenland ook verder kan aanduiden. Als deze domino aan de beurt is kan Turkije niet afzijdig blijven. De Verenigde Staten hebben bij voorbaat al gekozen: voor Turkije. Geldt dit ook voor Europese landen, even afgezien van Groot-Brittannië, ook al is daarvan de loyaliteit op dit punt niet zeker? Het maakt niet meer uit wie het etnische spook uit de kast heeft gehaald, het einde is nog wel even zoek.

Het uur van de waarheid voor de NAVO, en voor de rol van Rusland, zal hoe dan ook slaan. Anarchie of kapitalistische barbarij (dat laatste, beste opinietypes, was en is gaande in Albanië, al noemt ú dat juist anarchie), een derde is er niet. Massaal voor de tanks gaan liggen, zoals Fred van der Spek zegt, is waarschijnlijk de beste en enig gepaste strijdmethode, maar zie zo gauw maar eens een massale beweging op de been te krijgen. De catastrofe gaat verder, in de Tweede en de Derde Wereld. Maar ook in de Eerste Wereld: dat in de kapitalistische metropolen alles zijn gewone gang gaat, dat is juist de catastrofe, om Walter Benjamin te parafraseren.
André de Raaij

SHEELA-NA-GIG 8

"We don't want full employment - we want full lives!"
(uit: *Datapanik*, oktober 1998)

In mijn brievenbus vind ik een tape die opent met een spraakwaterval van MC Wilfried Hou Je Bek!, begeleid door DJ Chet. Het betreft een uiterst groovy stuk, getiteld *Discokraken*. Volgens de rapper "een verslag, geen defininitie, van de dingen die we doen in de zeeen van tijd die we hebben". En verderop: "Vertrouw nooit een dj met haar langer dan een centimeter". Ook hoor ik flarden als "situationistisch bijgeloof", "post-rizomatische patafysica", en "Adidas", "strakke truitjes", "kraken, herkraken en herherkraken". In *Discokraken* wordt alles in een grote beerput gesodemieterd: commercie, lifestyles, alternatieve bewegingen, rechtse en linkse politiek, cultuur, filosofisch obscurantisme, houseparties, hippies, popmuziek en wat al niet meer. Voor de radicalen van het volgende millennium is de stinkende put diep genoeg.
Wilfrieds tirade herinnert aan het Britse enfant terrible Stewart Home die overal een ontluikend micro-fascisme ontwaart. Niemand ontkomt in zijn periodiek *Re:Action (Newsletter of the Neoist Alliance)* aan zijn toorn. Vandaag trekt deze ex-punk en neoïst ten strijde tegen de eco-activisten van *Green Anarchist*. In zijn eigen zine *Kapot. Alles Moet* biedt Hou Je Bek! behalve "authentieke prietpraat sinds 1975" materiaal van Stewart Home, Hakim Bey, The Angry Brigades, de situationisten, William S. Burroughs, Atari Teenage Riot en andere al dan niet poëtische terroristen. *Kapot* geeft de lezer net als *Discokraken* verslagen, maar geen definities. Dit geeft het toch al chaotische blad iets raadselachtigs. Het colofon noemt *Kapot* 'het leefstijl magazine voor autonome astronauten, discokrakers en bijziende beeldenstormers'. Autonome astronauten?
In een andere zine, *Datapanik* - dat ook in 1998 voor het eerst het licht zag, vind ik het verslag van een in Wenen gehouden conferentie van Autonome Astronauten (oktober 1998). Ook *Datapanik* blinkt niet uit in uitleg en definities, maar biedt louter verslagen, veelal afkomstig van het Internet - verzameld door het Hermetisch Genootschap Datapijn uit Vlaanderen. Redactionele commentaren blijven achterwege waardoor de lezer op zichzelf is aangewezen in zijn speurtocht door een onderwereld van stoorzenders, beeldkrakers, autonome astronauten en andere consensus-saboteurs. In *Datapanik* vinden we verslagen over het communisme van de smurfen (!), over poëtisch terrorisme, over post-socialisme in ex-Joegoslavië, over de magie en schoonheid van de anonimiteit, over zines, bewakingscamera's en technotumult.
Kapot. Alles Moet en *Datapanik* behoren tot de meest intrigerende zines die het afgelopen jaar in de kleine kiosken te koop of te ruil werden aangeboden. Beide bladen zijn wars van identiteit, organisatie, beweging en programma; bepleiten een veelvormige opstand van het dagelijks leven; houden van marginale (techno)muziek; en huldigen het perspectief van de meervoudige identiteit. We stuiten op auteurs als Johan Sjerpstra, Karen Eliot, Bob Jones, Monty Cantsin en Luther Blissett - liefhebbers van de 'underground' weten dat het hier gaat om fake-namen waarachter iedereen schuil kan gaan. Zo berichtte de Vlaamse krant *De Morgen* in 1997 dat ruim vijfhonderd personen en groepen zich wereldwijd bedienen van de naam Luther Blissett. Overal duiken de Cantsins en Blissetts op: soms als auteurs, dan als radiomakers of hackers, dan weer als 'psychogeografen' of schrijvers van valse persberichten, maar ook als muzikanten of rappers ...
Alhoewel het verleidelijk schijnt een tipje van de sluier te lichten, doen we er wellicht beter aan te zwijgen over deze zelfgekozen clandestiniteit. Beeldkrakers willen immers niet verschijnen of louter ontregelend verschijnen om vervolgens weer te verdwijnen. Een spreekbuis van deze betekenisontregel-

aars vertelt ons: "Ik ken genoeg groepen die zich nu al formeren rondom dergelijke principes, maar je denkt toch niet dat ik hun bestaan hier zal prijsgeven! Kijk, dit is het beginsel: geheimen zouden gerespecteerd moeten worden. Wat de twintigste eeuw juist ontbeerde - en nu hartstochtelijk nodig heeft - is tact" (Hakim Bey). Een andere vervolgt: "Ik heb in het Berlijn van nu heel veel interessante dingen gezien. Er bestaat daar een dynamische subcultuur waar nieuwe dingen uit voortkomen. Maar ik ga niet vertellen wat. Want opvallend is dat mensen die al die dingen doen, geen publiciteit zoeken, geen platen willen uitbrengen, geen cassettes maken. Als we het nu gaan beschrijven, dan maken we het kapot" (Blixa Bargeld).

Goed, laten we de beoordeling van *Kapot* en *Datapanik* dus liever over aan de lezer en de hacktivist ("the art of tapping-in in all possible communication systems", volgens feministe Sadie Plant). In het Belgisch-Nederlandse periodiek *Mba Kajere* leert Wim Vandenbussche ons meer over deze groepen: "Het zijn beeldkrakers, stoorzenders, videostormers, ruisverwekkers, betekenisontregelaars, bewakingstheatermakers, psychogeografen, cryptografen, tekstverminkers en andere consensus-saboteurs. Van hulpeloze sponzen die er alleen in slagen te consumeren, muteren ze zich in culturele virussen die geduldig blijven sluimeren tot het afweersysteem tekenen van zwakte begint te vertonen. Op de weke plekken zuigen ze zich vast, duwen ze hun weerhaken naar binnen, graven ze zich in, storten ze hun cryptische boodschappen uit. Met hun tegengif produceren zij eigen betekenissen en creëren zij eigen ruimtes - in die schemerzones, tussen de zwartgeblakerde beelden en de geimplodeerde woorden, worden er opnieuw openingen geforceerd".

Met enige fantasie kunnen we de wortels van culturele terroristen en 'autonome astronauten' - zoals Luther Blissett - vinden in een merkwaardig project uit 1963 dat eerst nu tot wasdom lijkt te komen: sigma. In 1960 wordt een Britse junk gearresteerd door de Amerikaanse douane als hij in het bezit van opiaten de Verenigde Staten wil bezoeken. Het blijkt de Schotse schrijver Alexander Trocchi (overleden in 1984 te Londen) die vandaag als inspiratiebron geldt voor een nieuwe generatie Schotse auteurs als Irvin Welsh (*Trainspotting*). Als Trocchi naar een New Yorkse gevangenis wordt gestuurd wordt er in Parijs protest aangetekend. Drie radicale kunstenaars en theoretici, aangesloten bij de situationisten, richten op 7 oktober een steuncomité op: *Hands Off Alexander Trocchi!* De initiatiefnemers - Guy Debord, Jacqueline de Jong en Asger Jorn - vragen de Britse regering zich in te spannen voor de vrijlating van "deze kunstenaar van de hoogste orde", "een pionier van een nieuwe cultuur". Na zijn vrijlating sluit Trocchi zich bij de Internationale Situationisten aan.

Wie is Alexander Trocchi, die pionier van een nieuwe cultuur? De rebel Trocchi (geboren in 1925 te Glasgow) verhuist in de jaren vijftig naar Parijs waar hij aansluiting vindt bij radicale schrijvers, kunstenaars, homo's, junkies en politieke activisten. Hij kritiseert de instituties werk en kunst als disciplinerende mechanismen; is redacteur van het avantgarde tijdschrift *Merlin*; en om aan de kost te komen schrijft hij pornografische literatuur die wordt uitgegeven door de bekende uitgeverij Olympia Press. Ook sluit hij zich aan bij de lettristische beweging. De lettristen (opgericht in 1946 door Isidore Isou) provoceren de heersende culturele en politieke orde en staan een ontmanteling van de poëzie en de kunst voor. Kunst is geen privilege voor enkelen, maar dient door allen te worden voortgebracht. De stad is daarvoor het toneel bij uitstek: taperecorders, luidsprekers, beeldschermen en geurmachines dienen de 'nieuwe poëzie' uit te zenden waardoor de stad tot een 'esth-polis', tot een groot gedicht kan worden, zo schrijft René Sanders in zijn informatieve studie *Beweging tegen de schijn. De situationisten, een avant-garde* (Utrecht 1987). In de nieuwe poëzie zal het Woord zijn hegemonie verliezen en zal plagiaat de toon zetten: muziek, foto-collages,

filmbeelden, geuren, strips en posters zijn media bij uitstek voor die nieuwe poëzie.
In 1955 ontmoet Trocchi de Parijse radicaal en lettrist Guy Debord. Beiden leiden op dat moment het leven van de extatische bohemien: tijdens lange nachtelijke trips (door hen *derives* genoemd) - en onder het genot van veel alcohol en dope, sluiten zij vriendschap en voeden zij elkaars ideeen over leven, kunst en politiek. Als Debord in 1958 de Internationale Situationisten opricht (een fusie van een aantal radicale subculturen, waaronder de lettristen) beschouwt hij Trocchi als een belangrijke inspiratiebron. De situationisten bepleiten de opheffing van alle grenzen tussen kunst en leven. Alle revolutionaire middelen die fundamentele veranderingen van de cultuur bewerkstelligen dienen te worden aangewend in het creëren van 'nieuwe situaties'. Na zijn vrijlating sluit hij zich weliswaar aan bij de situationisten, maar gaat hij in Londen zijn eigen weg. In 1960 publiceert hij zijn roman *Cain's Book* - een junkiedagboek waarin Debord de ultieme, vleesgeworden situationist viseert.
Alhoewel Trocchi veel sympathie voor de situationisten heeft en met name voor Debord, voelt hij zich ongemakkelijk bij hun fanatisme en theoretische rechtzinnigheid. Trocchi heeft een forum voor ogen dat veel minder dogmatisch en exclusief is. Bovendien fixeren de situationisten zich te zeer op de traditie van een Europese avantgarde. Trocchi bepleit een internationaal forum van dissidenten en experimentele kunstenaars van allerlei snit: project sigma - een beweging van "cosmonauts of inner space". De vijand van menselijke vrijheid en waardigheid, betoogt Trocchi, dient te worden aangevallen op zijn eigen thuisbasis. Die basis is de menselijke psyche. Daartoe zoekt hij naar een fusie van experimentele kunst (avantgarde) en populaire cultuur (underground) en legt contacten met andere 'psychic warriors' zoals de occultist Colin Wilson, Beat-dichters als Allen Ginsberg, psychedelici als Timothy Leary, anti-psychiaters als Ronnie Laing en met collega-junkie William S. Burroughs - vrijheidslievende marginalen "die het anarchisme van Kropotkin niet gelijkstellen aan het slingeren van bommen", zoals Trocchi opmerkte. Vooral met Burroughs - een van de inspiratiebronnen van *Kapot. Alles Moet* - onderhoudt Trocchi intensieve contacten. Zo acteren beiden in Antony Balch's film *Towers Open Fire* (1964) en worden ze in hetzelfde jaar door de BBC geinterviewd over hun denkbeelden.
Alhoewel de situationisten Trocchi's sigmamanifest opnemen in hun periodiek, memoreren ze dat sigma niets met de situationisten van doen heeft. De situ's moeten niets van de Beats hebben, noemen Ginsberg een "mystiek gedrocht" en kritiseren Trocchi's tot mislukken gedoemde project.
In zijn artikel *Sigma: A Tactical Blueprint* (1963) legt Trocchi uit wat hem voor ogen staat: "We willen schrijven en schilderen en zingen. We dienen een samenleving te viseren waarin ontspanning eindelijk een feit is geworden. Een samenleving waarin het voortbestaan van de mens afhankelijk is van zijn vermogen om met die vrije tijd om te gaan. De conventionele tegenstelling tussen de toeschouwer en de deelnemer dient te worden opgeheven - het publiek moet participeren. Wereldwijd laten kleine groepen van zich horen, kleine oases van intelligentie en creativiteit, kleine eilanden waar situaties worden gemaakt. We dienen al deze technieken en mechanismen te gebruiken om een culturele beweging op gang te brengen die alle bestaande categorieën tart."
Sigma is een beweging van 'autonome cosmonauten'; van individuen en groepen die niet alleen de spektakelmaatschappij hekelen, maar tevens 'normaal gedrag' - zoals werk en kunst - ter discussie stellen door een veelvoud van radicale en psychedelische levensstijlen te bepleiten. Trocchi spreekt in dit verband van 'culturele jamsessies' of 'jazz'. Geen organisatie, want "elke organisatie definieert zich van nature in kapitalistische termen". Maar hoe dient zo'n beweging "die alle bestaande categorieën tart" tot stand te komen? In een essay uit dezelfde periode, *In-*

visible Insurrection of a Million Minds (1963) - in het Nederlands gepubliceerd als 'De onzichtbare opstand van miljoenen geesten' in het literaire avantgarde-tijdschrift *Randstad* (11/12 1966) - schrijft Trocchi dat hij geen politieke opstand ('coup d'etat') voor ogen heeft, maar een culturele ('coup du monde'): "Organisatie, controle en revolutie: de miljoenen geesten waarvan ik spreek zullen ieder afzonderlijk de drager zijn van deze concepten, zonder dat ze zichzelf zullen identificeren met groepen, partijen en facties... We verwerpen de idee van een frontale aanval... we trainen ons rustig in mentale jujitsu, in een onzichtbare opstand. Hoe beginnen we? We kiezen geschikte lokaties waar onze culturele jamsessies een vruchtbare bodem vinden, zodat de basis kan worden gelegd van spontane universiteiten, van vitale laboratoria die zich bezighouden met het scheppen en evalueren van radicale situaties die hun omgeving ingrijpend zullen veranderen".

Alhoewel sigma nauwelijks van de grond komt bespeuren we in Trocchi's project tal van elementen die vandaag onlosmakelijk zijn verbonden met de 'Do It Ourselves-cultures' en de nieuwe media van het post-anarchisme. Hakim Bey's concept van de Tijdelijke Autonome Zone herinnert zowel aan Trocchi's idee van 'spontane universiteiten' en 'vitale laboratoria' als aan de vrijplaatsen die Burroughs voor ogen stonden. Techno-activisten als Scanner [Robin Rimbaud] en DJ Spooky [Paul D. Miller] noemen zich respectievelijk 'cultural engineer' en 'spatial engineer of the invisible city', daarmee losjes verwijzend naar Trocchi's wens maatschappelijke en culturele ambiances ingrijpend te wijzigen. In de gedachte van de meervoudige identiteit (zie ook Bilwet, *Kapot. Alles Moet*, *Datapanik* en *Mba Kajere*) weerklinkt Trocchi's droom van een grote onzichtbare opstand zonder dat die wordt gedisciplineerd door politieke groepen, partijen of facties. In techno, stand-up poetry, zines, comics, vrije radio en op het internet zijn we getuige van nieuwe politiek-culturele jamsessies - of 'jazz' in Trocchi's termen. Even illustratief tenslotte is het interview met dichter Jan Bervoets die in *Ravage* (#280) een nieuwe technologische revolte voorspelt: "We gaan een nieuwe jazz scheppen: het kennis-apparaat desintegreert. Internet creëert voor het eerst in de geschiedenis een situatie waarin de gebruikers aan de macht zijn en niet de bazen".

Siebe Thissen

Bronnen

* Associatie van Autonome Astronauten, p/a Ganzenmarkt 24, 3512 GE Utrecht - ubica@xs4all.nl;
* Antony Balch, *Four Films by Antony Balch* (1963-1966) - met o.a. Alexander Trocchi & William S. Burroughs in *Towers Open Fire*; volgens *Kapot. Alles Moet* te leen bij videotheek Godzilla te Utrecht;
* *Datapanik* (# oktober 1998), uitgegeven door het Hermetisch Genootschap Datapain, Borstekouterstraat 30, 9630 Zwalm, Belgie;
* Guy Debord, Jacqueline de Jong, Asger Jorn, *Hands off Alexander Trocchi!* (1960) - http://thorn.net/~rose/hands-off.html;
* Stewart Home, *The Assault on Culture. Utopian Currents from Lettrisme to Class War* (tweede druk, AK Press Edinburgh-San Francisco 1991);
* Mark Hurkmans, Scheelzien met je oren. Jan Bervoets ontregelt het gekooide denken, in: *Ravage* (#280) 19 maart 1999; Van Ostadestraat 233n, 1073 TN Amsterdam - www.antenna.nl/ravage;
* *Kapot. Alles Moet* (#5 1999), p/a Schism, Ganzenmarkt 24, 3512 GE Utrecht; http://www.xs4all.nl/~eatthis/ (dit nummer bevat tevens de tekst van *Discokraken* door MC Hou Je Bek & DJ Chet);
* Greil Marcus, *Lipstick Traces. A Secret History of the Twentieth Century* (Londen 1989) (waarin onder meer het laatste interview met Trocchi, vlak voor zijn dood in 1984, m.n. pp. 384-389);

* David Millar, *Trocchi and the Grundies* (1998) - http://recomputer.electricfrog.co.uk/rebel-inc/dm-troc.htm ;
* Paul D. Miller [DJ Spooky], Dark Carnival, in: *Raamwerk* (#1 1998), p/a KRAAK, Leliestraat 35, B-8210 Zedelgem, België - http://come.to/kraak ;
* Patrick, Kapot: een blad dat nergens op lijkt, in: *Ravage* (#280) 19 maart 1999;
* *Re:Action. Newsletter of the Neoist Alliance* - Neoist Alliance, BM Senior, London WC1 3XX, UK;
* René Sanders, *Beweging tegen de schijn. De situationisten, een avantgarde* (Utrecht 1987);
* Johan Sjerpstra & Bilwet, Verzin uw eigen auteur, in: *Datapanik* (# oktober 1998);
* Howard Slater, Alexander Trocchi and Project Sigma, in: *Variant* (7, 1989) 30-37;
* Siebe Thissen, Scanner: 'wie door heeft hoe dance werkt kan alles flikken', in: *Ravage* (#269) 1998;
* Alexander Trocchi, *Invisible Insurrection of a Million Minds* (1963) - http://thorn.net/~rose/invisible.html ;
* Alexander Trocchi, *Sigma: a Tactical Blueprint* (1963) - http://thorn.net/~rose/sigma.html ;
* Wim Vandenbussche, Lof der onzichtbaarheid, in: *Mba Kajere* (# zomer 1998) - Frederik Hendrikstraat 111-115, 1052 HN Amsterdam.

BOEKBESPREKINGEN

UTOPIEËN: TOTALITAIRE DISCIPLINE OF BEVRIJDEND DENKEN?

Aan het eind van de twintigste eeuw is het utopische denken in toenemende mate in diskrediet geraakt. De utopie ontvangt in de politiek nauwelijks meer waardering en wordt afgedaan als een dagdroom, een gevaarlijke, romantische en onbereikbare fantasie. Utopieën lijken niet te passen in een tijdperk dat wordt gekenmerkt door no-nonsense, postmodernisme en een gebrek aan vertrouwen in alomvattende ideologieën en ideaalbeelden.[1]
De anti-utopische stroming in onze samenleving lijkt steeds krachtiger te worden. Deze tendens wordt nog eens versterkt door enkele recente publikaties op dit terrein. In hun *De utopische verleiding* proberen Hans Crombach en Frank van Dun definitief af te rekenen met het utopische denken.[2] Ook de sociaal filosoof Hans Achterhuis heeft in zijn *De erfenis van de utopie* het grote verhaal van de utopie voorgoed van zich afgeschreven en vaarwel gezegd.[3]
De argumentatie om zich scherp af te keren van de utopie komt bij deze denkers stelselmatig op hetzelfde neer. Volgens hen worden utopieën gekenmerkt door de onderwerping van het individu, leiden utopieën vanuit hun interne logica tot geweld, totalitaire discipline en onderdrukking en schuilt achter elke utopie een heimelijke hang naar macht. Deze scherpe kritiek leidt voor de libertaire beweging en groene politieke partijen tot de cruciale vraag of er in de moderne tijd nog wel plaats is voor idealen. In hoeverre dient de utopie werkelijk 'schuldig' verklaard te worden en kunnen wij het in deze anti-ecologische tijd inderdaad stellen zonder de utopische verbeeldingskracht, zoals de critici steevast beweren.
In zijn vuistdikke nieuwe boek poogt Hans Achterhuis de utopie stap voor stap te deconstrueren en de gevaren en verleidingen van het utopische genre in het volle licht te zetten. In zijn lezing wordt in utopieën een duidelijke onderschikking van het individu aan de totaliteit verlangd. Naar zijn mening getuigen utopieën van een onaanvaardbaar maakbaarheidsideaal en zijn zij "alle gebaseerd op zuiverheid die steeds een uitsluiting van de 'anderen', de buitenstaanders, en een rigoreus onderscheid tussen goed en kwaad impliceert" (p. 79). Telkenmale benadrukt hij het volgens hem "gewelddadige" karakter van sociale utopieën, zoals blijkt uit de volgende kernpassage uit het boek:
"Het geweld als een onophefbaar onderdeel van het maken verklaart ook de extreme gewelddadigheid die in veel sociale utopieën heerst. In het tweede hoofdstuk liet ik al zien

dat maakbaarheid een centraal familiekenmerk van de utopische traditie is. In sociale utopieën betreft deze maakbaarheid zowel de natuur als de maatschappij. Het handelen à la Arendt is er dan ook veelal uitgebannen en vervangen door maken. Kenmerkend is hiervoor de doel-middelrelatie die uit het werkproces stamt en die in deze utopieën overheersend is. Zij worden geleid door een model, een ontwerp dat tot in alle details tot uitvoering moet worden gebracht. Wat het grote doel van deze uitvoering hindert, wordt opzijgeschoven en weggezuiverd. Net als in het werkproces zijn alle middelen geoorloofd om het uiteindelijke doel te bereiken, het stralende model in de werkelijkheid op te bouwen".[4]

Zich in het bijzonder oriënterend op de Amerikaanse filosofe Hannah Arendt trekt Achterhuis vervolgens de eindconclusie dat utopieën een uiting zijn van de hang naar het absolute en "dat de domeinen van het schone en het politiek goede gescheiden dienen te blijven en dat in het politieke domein voor abstracte maatstaven geen plaats is" (p. 409). De lessen van de sociale utopie zijn in zijn visie - anders dan die van de zogenaamde technische utopieën waarin vooruitgang bijna geheel van de techniek wordt verwacht - vooral negatief van aard. In de terminologie van Milan Kundera: "De verstelde broek verdient de voorkeur boven het schitterende gewaad; absolute aspiraties dienen uitgeleefd te worden in kunsten en wetenschappen en niet in de politiek-maatschappelijke orde" (p. 414).

Naast de ontwikkeling van deze algemene these onderwerpt Achterhuis een groot aantal utopieën - van Mores *Utopia*, Bacons *The New Atlantis* tot aan Bellamy's *Looking Backward* - aan een nadere analyse. Tevens onderzoekt hij het verschijnsel van de reëel bestaande utopie, de verhouding tussen mensen en dingen, de gerealiseerde utopie en de 'moralisering' van apparaten. Ten einde in de richting van een duurzame maatschappij te komen, doet Achterhuis op verdedigbare wijze het voorstel de materiële omgeving van de mens te moraliseren om te komen tot gedragsveranderingen, door bijvoorbeeld snelheidsbegrenzers in auto's in te bouwen en dergelijke.

De erfenis van de utopie bevat zonder twijfel lezenswaardige analyses van utopische teksten. Het boek is breed van opzet, goed van diepgang en geschreven in een herkenbare stijl. Bij nadere beschouwing blijkt het echter niet het baanbrekende karakter te bezitten van eerdere studies van Achterhuis zoals *De markt van welzijn en geluk*, *Arbeid, een eigenaardig medicijn* en met name *Het rijk van de schaarste*, een fascinerend boek.

Waarom kan het nieuwe utopieboek van Achterhuis minder overtuigen dan zijn vorige geschriften? Dat heeft om te beginnen te maken met het feit dat het boek heel sterk uitgaat van persoonlijke ervaringen en is geschreven vanuit een duidelijk parti pris, een vooringenomen standpunt dat de tekst - wellicht ongewild en niet bewust - constant in één dezelfde richting stuurt. Zijn grondige afkeer van de utopie wordt in de tekst niet geproblematiseerd of ter discussie gesteld. De teraardebestelling van de utopie staat vanaf de eerste regel van het boek vast en de geschiedenis van de utopie doet feitelijk alleen dienst om zijn "gevoel van angst en onbehagen" rationeel te beargumenteren. Het boek is ook niet geschreven in de vorm van open vraagstellingen of ruime hypothesen die nog alle kanten opkunnen, maar als een regelrechte aanklacht en 'schuldigverklaring' (ik kan het niet anders formuleren) van de utopie.

Ten tweede bevat het boek een aantal intelligent geschreven en verhelderende analyses, maar moet geconstateerd worden dat de tekst naar verhouding weinig echt vernieuwende inzichten en ontdekkingen bevat, zoals bijvoorbeeld wèl het geval is in *Het rijk van de schaarste*. Op zich is Achterhuis heel eerlijk over dit punt en geeft hij zelf al aan hoe moeilijk het bleek om oorspronkelijke ideeën te bedenken.[5] Een groot deel van de analyses en inzichten is al te vinden bij onder anderen Hannah Arendt, Isaiah Berlin en

Karl Popper, die Achterhuis dan ook met regelmaat als 'bewijsmateriaal' voor zijn aanklacht tegen de utopie naar voren brengt. Door het ontbreken van een werkelijk innovatieve vraagstelling en de permanente concentratie op de vraag 'Zou ik zelf in dit utopia willen leven' (zeker een belangrijke vraag die ik mijzelf in mijn boeken ook regelmatig stel, maar die andere vragen niet geheel dient te overschaduwen), weet Achterhuis niet te breken met de definities, denkschema's en oplossingsrichtingen die deze denkers aangeven.

Ten derde wordt de algemene leesbaarheid van het boek beïnvloed doordat de rode draad van het betoog voor de lezer niet altijd even goed zichtbaar blijft en de tekst regelmatig abrupt afbreekt. Zijn tocht naar zelfverheldering had zeker een stuk systematischer gekund: het boek bevat de nodige herhalingen, beweegt zich erg snel heen en weer door de geschiedenis en de overgangen tussen de paragrafen en hoofdstukken verlopen niet altijd even vloeiend. Het lijkt alsof - anders dan bij zijn vorige boeken - de tijd ontbrak om het boek compacter, bondiger en gestructureerder te maken.

Met deze opmerkingen wil ik de inspanningen van Achterhuis overigens absoluut niet te kort doen. Zijn boek is - zoals al gezegd - zeker lezenswaardig, maar bewijst tegelijkertijd dat het op 'onbevangen' wijze schrijven van een dergelijk veelomvattend werk een duivels moeilijke klus is. Het perfecte boek over dit onderwerp moet nog geschreven worden en de utopische materie is rijkgeschakeerd en weerbarstig. Het blijft echter jammer dat Achterhuis de kans heeft laten liggen om de erfenis van de utopie - zoals hij zelf met Spinoza zegt (p. 38) - zoveel als mogelijk 'sine ira et studio' te onderzoeken.

Het is hem uiteindelijk niet gelukt zowel de negatieve als de *positieve* waarden van de utopie met open vizier onder de loep te nemen en te 'begrijpen'.[6] Gezien zijn analytische kwaliteiten en belezenheid zou Achterhuis nu precies een aangewezen persoon zijn om een dergelijke 'afgewogen' analyse te schrijven. Waarschijnlijk door de ongemakkelijke combinatie van diepe fascinatie èn grondige afkeer, zijn sterke 'gevoelens' van angst en onbehagen, zijn centrale focus vanaf het begin op alleen de donkere en 'totalitair-disciplinaire' kanten van de utopie en het feit dat hij zichtbaar als lid van een hele generatie wenst te breken met de utopische traditie, is het vellen van een 'objectief' oordeel over de utopie hem (helaas voor vele lezers die hierop wellicht hebben gewacht) niet mogelijk gebleken, althans niet in dit boek.

Zoals gesteld, poneert Achterhuis in zijn werk keer op keer dat 'maakbaarheid' een hoofdkenmerk van de utopie is. Dit zou leiden tot de neiging om zowel samenleving als de natuur te willen onderwerpen. Het moralisme en de absolute tegenstelling tussen goed en kwaad hebben volgens zijn analyse onvermijdelijk een totalitair mengsel tot gevolg. De utopie kan alleen maar resulteren in gevaarlijke maatschappelijke experimenten, zoals de geschiedenis van de 'reëel bestaande utopieën' (Sowjet-Unie, China, Noord-Korea, Cuba) 'bewijst'.

Het lijkt er evenwel sterk op dat Achterhuis, net als enkele andere vertegenwoordigers van de generatie van de jaren zestig, met hun recent beleden totale afkeer van en persoonlijke afrekening met de utopie doorschieten en het kind met het badwater weggooien. Hun kruistocht tegen de vermeende totalitaire logica van het utopische denken blijkt een meer evenwichtige en 'neutrale' kijk op de negatieve waarden èn de zegeningen van de utopie in de weg te staan.

Uiteraard dient *een ieder* te beseffen dat Karl Popper al in 1945 in zijn *The open society and its enemies* heeft gewezen op de mogelijke gevaren van utopische modellen. Terecht stelde Popper dat er geen wetenschappelijke methode bestaat om uit te maken wat de absoluut ideale maatschappij inhoudt en wat de beste middelen zijn om haar te realiseren. Ook wijst Popper op het risico van het op dogmatische wijze vasthouden aan een in

eerdere instantie ontworpen 'blauwdruk' en op de verleidingen van almacht, gewelddadige onderdrukking en 'totalitaire discipline'. Van al deze inzichten dient de moderne lezer van utopieën zich terdege bewust te zijn, maar zij moeten niet leiden tot een merkwaardige blindheid voor de leerzame elementen, de waarde van het utopische gedachtengoed.

Wat opvalt is dat de meeste (post)moderne critici de utopie direct en logisch verbinden met de realiseerbaarheid in de maatschappelijke en politieke praktijk. Er is echter ook een heel andere, meer gedistantieerde en literaire lezing van de utopische geschiedenis mogelijk. In deze benadering wordt in de 'kunstzinnige verbeelding' van een betere wereld de voornaamste bijdrage van de utopie gezien. Utopieën dienen in de eerste plaats gelezen te worden als uitingen van verbeeldingskracht, als artistieke en creatieve dromen: I have a dream.

Wie nauwgezet de achtergronden van de utopie bestudeert, zal merken dat utopieën van oudsher als primaire functie hebben om vanuit een nieuw, 'bevrijdend' perspectief kritiek te leveren op het bestaande maatschappelijke stelsel. Een centrale functie van utopieën - van Thomas More, Aldous Huxley tot aan Ernest Callenbach - is om de bestaande maatschappij een kritische spiegel voor te houden. De betekenis en zinnigheid van de utopie bestaat mede uit deze maatschappij-kritische functie, die ikzelf niet graag over boord zou willen zetten.

Anders dan vele critici - Achterhuis incluis - beweren, kan sterk worden betwijfeld of de meeste utopieën zijn geschreven als een absolute blauwdruk die in de praktijk dient te worden uitgevoerd. Dit kan aan de hand van twee eenvoudige voorbeelden aannemelijk worden gemaakt. De Engelse humanist en staatsman Thomas More (1478-1535) schreef zijn welbekende *Utopia* (1516) in het latijn. Het boek werd pas later in het Engels vertaald en was in eerste instantie zeker niet geschreven voor het grote publiek of bedoeld als een schets van een maakbare samenleving voor de grote massa. De Engelse kunstenaar William Morris (1834-1896) schreef zijn intrigerende ecologische utopie *News from Nowhere* blijkens de vele brieven en artikelen van zijn hand primair als een uiting van 'literary imagination', niet als een gewelddadig na te streven ideale eindfase.

Naast de maatschappijkritische functie heeft het bedenken van utopieën en toekomstoriëntaties zin om te kunnen komen tot gedachtenexperimenten. Wie zich louter concentreert op het moralisme, de maakbaarheid, het potentiële geweld van de utopie, ziet over het hoofd dat oorspronkelijk utopieën zijn geschreven om de bestaande denkkaders te overstijgen en op speelse wijze nieuwe combinaties van denkbeelden uit te proberen. Dit spelelement is altijd een centraal onderdeel van de utopie geweest. De utopie als 'denkexperiment' stimuleert de lezer tot het maken van keuzen, nodigt uit tot het zelf leren nadenken over vrijheid, gelijkheid, rechtvaardigheid, geluk, macht en gezag: leert de lezer normatieve keuzen te maken.

Voor hele generaties waren de utopieën èn uiteraard ook de dystopieën (Orwells *1984*, Huxleys *Brave New World*) een intellectuele leerschool. Zij vormen nog altijd een belangwekkend stuk cultureel erfgoed dat mede ons denken bepaalt. Je verlaat geijkte wegen, je doorbreekt vastgeroeste denkpatronen. Utopieën kunnen nieuwe ideeën bij je losmaken, ze kunnen leiden tot onorthodoxe gedachten - 'lateral thinking', oftewel 'bevrijdend denken'.

Utopieën zijn ook zinnig, niet omdat zij absolute waarheden of idealen zouden verkondigen, maar omdat ze een instrument kunnen zijn dat kan helpen om de globale koers van onze samenleving te bepalen. De utopie wordt dan niet beschouwd als een statisch eindstadium, maar als een oriëntatiepunt, een ster aan de hemel, een globaal werkend kompas. Op deze wijze kunnen utopieën, scenario's en andere toekomstoriëntaties de algemene richting van de maatschappij beïnvloeden bij het nemen van

lange termijnbeslissingen, zoals bij voorbeeld de gestage uitbreiding van onze luchthavens of de aanleg van de Hoge Snelheids Lijn. Op dit moment worden dergelijke beslissingen door de centrale overheid genomen, terwijl de politieke besluitvormers geen breder beeld hebben van een toekomstige, 'duurzame' samenleving.[7]

Vaak wordt ook vergeten dat de zin van de utopie nauw samenhangt met de menselijke behoefte aan Hoop en Verlangen. Zo stelt de moderne Amerikaanse utopist Murray Bookchin dat het belang van het utopische denken is dat alternatieve mogelijkheden worden geschetst en de fantasie van mensen wordt geprikkeld. Utopieën kunnen de hoop op een schone en leefbare toekomst levend houden en voorkomen dat de burgers zich defaitistisch neerleggen bij de huidige anti-ecologische maatschappij.[8] Dit hoopgevende en enthousiasmerende aspect wordt door de critici van de utopie echter nauwelijks erkend. Utopieën staan voor het recht op dromen, voor het recht op kritiek, voor de legitieme wens van mensen om te streven naar een vermindering van lijden en onrechtvaardigheid. Wie het utopische genre volstrekt afwijst, loopt het grote risico te belanden in een wereld zonder inspirerende idealen en verstrikt te raken in een weinig aanlokkelijk cynisme.[9]

Een andere reden dat utopieën zin hebben, heeft te maken met hun verhaalkarakter. In haar prachtige *Poetic justice* legt de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum uit waarom de romanvorm - waarin utopieën veelal gegoten zijn - van groot belang is: "Literature focuses on the possible, inviting its readers to wonder about themselves".[10] Utopieën betrekken de lezer heel direct bij het verhaal en geven ruimte tot identificatie met (of afkeer van) de hoofdpersonen. Zij appeleren aan ons inlevingsvermogen en kunnen leiden tot een confrontatie met onze eigen idealen, denkbeelden en bedoelingen. Utopieën doen dit op een veel intensievere wijze dan leerboeken, wetenschappelijke exposés of politieke programma's. Het is ook fascinerend om te zien hoe juist de utopie zulke sterke 'emoties' en algemene betrokkenheid bij mensen blijkt uit te lokken.

Op basis van het voorafgaande zou ik, evenals de Franse denker Gilbert Hottois, willen pleiten voor een open en pragmatische utopie. Een ieder dient te beseffen dat aan utopieën gevaarlijke kanten kunnen kleven, maar dat is nog geen reden om de utopie geheel weg te zuiveren en overbodig te verklaren.

Ik wil deze verdediging van de utopie beëindigen met het fundamentele inzicht van Thomas More in zijn *Utopia*. De grote kracht van de utopie is volgens hem terug te voeren op het zogenaamde 'picturale' karakter: het feit dat utopieën niet alleen een beroep doen op het koele redeneervermogen van de lezer, maar ook zijn of haar 'voorstellingsvermogen' aanspreken. In utopieën worden met behulp van woorden vaak fantastische en schilderachtige beelden voorgetoverd. Dat is nu precies waar onze door pragmatisme en het praktisch geheel ontbreken van idealen gekenmerkte maatschappij behoefte aan heeft.

Juist in een tijd waarin de economische groeilogica nog altijd overheersend is, bestaat de harde noodzaak van het genereren van aansprekende 'groene' beelden, van inspirerende toekomstoriëntaties op een schone, duurzame wereld. Mijn conclusie is dan ook dat de libertaire beweging en groene politieke partijen het, ook in dit postmoderne tijdperk, niet kunnen stellen zonder de literaire, kunstzinnige èn bevrijdende inbreng van de utopisch-ecologische verbeelding.[11]

Marius de Geus

Noten

(1) Dit artikel werd in iets andere vorm eerder gepubliceerd in het winternummer van Oikos, Vlaams tijdschrift voor politiek, milieu en cultuur, Agalev, Brussel 1999. (Een deel verscheen ook als bijdrage in Trouw, 12 januari 1999, p. 12). Ik heb enige schroom moeten overwinnen om een artikel te schrijven over het nieuwste boek van Hans Achterhuis, die over dezelfde onderwerpen schrijft als ikzelf en die ik persoonlijk ken.

Anderzijds blijft de intellectuele plicht bestaan om het debat aan te gaan, mits dit uiteraard op open en faire wijze gebeurt. Ik heb dan ook geprobeerd zijn visie onbevangen en zakelijk te bespreken en waar nodig aan te vullen. Tijdens congressen zijn wij overigens al meermalen op prikkelende wijze met elkaar in debat gegaan, hetgeen heeft geleid tot begrip en nuancering van onze standpunten. Lang leve het debat!

(2) Zie Hans Crombach & Frank van Dun, De utopische verleiding, Contact, Amsterdam 1997 (280 pp.).

(3) Hans Achterhuis, De erfenis van de utopie, Ambo, Amsterdam 1998 (445 pp.), prijs f49,50.

(4) idem, p. 220.

(5) idem, p. 235.

(6) Alleen op pagina 171 van het boek komt de grootste 'verdienste' van het utopisch denken aan de orde - volgens Achterhuis het zichtbaar maken van het structurele geweld van de bestaande maatschappij. Dat lijkt mij toch wel een erg karige positieve erfenis van de utopie.

(7) Zie mijn Ecologische utopieën; Ecotopia's en het milieudebat, Jan van Arkel, Utrecht 1996, pp. 199-200.

(8) Murray Bookchin, Toward an ecological society, Black Rose Books, Montreal 1988, p. 281 e.v.

(9) Dit is overigens een vraagstuk waarmee Achterhuis, gezien zijn laatste hoofdstuk, zelf ook oprecht blijkt te worstelen en waar hij niet echt een kant en klare oplossing voor weet te vinden.

(10) Martha C. Nussbaum, Poetic Justice; The literary imagination and Public Life, Beacon Press, Boston 1995.

(11) In Nederland doen zich tal van interessante ontwikkelingen op dit terrein voor. Zo begint men steeds meer het nut in te zien van allerlei creatieve toekomstoriëntaties op een duurzame maatschappij. Ook is de NCDO (de Nationale Commissie voor internationale samenwerking en duurzame ontwikkeling, te Amsterdam) actief bezig met de 'verbeelding' van een ecologisch verantwoorde samenleving en worden er workshops en congressen georganiseerd over droombeelden en toekomstvisies. Zonder dromen, idealen en utopieën lijkt een dergelijke maatschappij ook wel heel erg ver weg te liggen.

JOSEPH WEBER

Zoals bekend is de Amerikaanse eco-filosoof Murray Bookchin in de jaren zestig vanuit het marxisme opgeschoven naar het anarchisme (zie *De AS* 91) hoewel sommige critici van Bookchin menen dat hij zich nooit definitief heeft kunnen ontworstelen aan de filosofie van Marx en diens dialectische methode. Hoe het ook zij, zeker is wel dat zijn belangrijkste intellectuele mentor de in New York wonende Duitse emigrant Joseph Weber was, aan wie hij zijn boek *Post-scarcity Anarchism* (1971) opdroeg. En terecht, want wie kennis neemt van het werk van Weber constateert dat deze eigenzinnige publicist Bookchins denken aanmerkelijk heeft beïnvloed.

Weber (1901-1959) was in de jaren dertig een van de leiders van de Duitse trotskistische exilbeweging in Parijs. Toen de nazi's Frankrijk binnenvielen, wist hij na veel omzwervingen de Verenigde Staten te bereiken. Daar raakte hij in onmin met de trotskistische Vierde Internationale en vormde er vervolgens de spil van een kleine studie- en discussiegroep die een aan de Frankfurter Schule verwant marxisme voorstond. Ook gaf de groep het tijdschrift *Contemporary Issues* uit dat in de Duitse versie (*Dinge der Zeit*) tot op heden is blijven bestaan. Weber, die midden de jaren vijftig terugkeerde naar Duitsland, is door zijn relatief vroege dood onbekend gebleven, maar in de bloemlezing uit zijn essays die door zijn vrienden is samengesteld, leren we hem kennen als een kritisch denker over cultuur en politiek die zich liet inspireren door onder meer Fromm, Marcuse en Adorno. Tegelijkertijd verscheen bij de libertaire uitgeverij Trotzdem een heruitgave van zijn inleidende filosofische studie over de samenhang van groeiende materiële consumptie en afnemend sociaal bewustzijn in de westerse samenleving.

Weber was zijn geloof in een proletarische voorhoede al langer kwijt maar ook zijn vertrouwen in de revolutionaire potentie van de arbeidersklasse ging in de periode van de Koude Ooorlog grotendeels verloren. Hij

vreesde het ontstaan van een kapitalistische slavenmaatschappij waarin het proletariaat zich tevreden stelde met wegwerpartikelen en niemand oog had voor de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, de vervuiling van lucht, bodem en water en de gezondheidseffecten van radio-activiteit. Bijna een halve eeuw geleden was dat een opmerkelijke boodschap en kunnen we constateren dat Weber en Bookchin hun tijd vooruit waren. (HR)

Joseph Weber, Dinge der Zeit. Kritische Beitrage zu Kultur und Politik. Mit einem Vorwort von Michael Schneider; Edition Philosophie und Sozialwissenschaften 31, Argument Verlag 1995 (Rentzelstrasse 1, 20146 Hamburg; 320 pag.; DM 38,-.

Joseph Weber, Die Krise des sozialen Bewusstseins in unserer Zeit; Trotzdem Verlag 1995 (PF1159, 71117 Grafenau); 104 pag.; DM 16,-.

DADAMANIFESTEN

In *De AS* 124 schreef ik over de recent verschenen brochure over Dada en het anarchisme, samengesteld door Hubert van den Berg. In mijn bespreking signaleerde ik dat het Van den Berg kennelijk ontgaan was dat Roel van Duijn in de aanloop tot Provo nadrukkelijk een relatie had gelegd tussen anarchisme en Dada. Mijn kritiek was onterecht. Van den Berg vermeldt wel degelijk het stuk van Van Duijn (pag. 30) maar dat was mij geheel ontgaan. Waarvoor mijn excuses.

Inmiddels is bij Vantilt een fraai verzorgd boekje verschenen met de zeven Dadamanifesten die Tristan Tzara tussen 1916 en 1921 publiceerde. Tzara (1896-1963) was een van de grondleggers van de Dadabeweging, waarvan de 'anarchistische' geest nog lang in literatuur, muziek en schilderkunst is blijven doorwerken. De manifesten, in de voor Dada kenmerkende uitzonderlijke tekstopmaak, verschijnen nu voor het eerst in een Nederlandstalige uitgave. (HR)

Tristan Tzara, 7 Dadamanifesten; vertaling, nawoord en aantekeningen van Jan H. Mysjkin; Vantilt (pb 1381) Nijmegen; 96 pag.; f29,90.

ARBEIDSDISCIPLINE

"Discipline... maakt het proletariaat zich bijzonder gemakkelijk eigen dankzij de school die het in de fabriek doorloopt." Het citaat is van Lenin, die onvoorwaardelijke ondergeschiktheid van de massa's aan de 'leiders van het arbeidsproces' eiste. Zo leidde de bolsjewistische machtsgreep van 1917 in Rusland niet tot bevrijding van de arbeid maar tot versnelde invoering van het Taylorsysteem en uitbreiding van het stukloon, bij uitstek kapitalistische instrumenten van disciplinering in het arbeidsproces. En Stalin gaf de fabrieksdirecteuren zelfs absolute macht over het industrieproletariaat. Iedere vorm van verzet werd bestempeld tot sabotage en als zodanig streng bestraft.

Jonhny Lenaerts, redacteur van het Belgische libertair-socialistische blad *VerZ*, bundelde een tweetal eerder door hem gepubliceerde stukken over arbeidsdiscipline onder Lenin en Stalin, en bracht ze als brochure uit. (HR)

Johny Lenaerts, Lenin, Stalin en het fabrieksdespotisme; Tegenstroom, Leuven 1999; 48 pag. Te bestellen door overschrijving van 80 Bfr op rekeningnummer 000-1595224-59 van J. Lenaerts, 3010 Kessel-Lo, Belgie.

ANARCHISME IN AFRIKA

Toen Karl Kreuger in *Buiten de Orde* het bestaan van een anarchistische beweging in Enugu, Nigeria, meldde en een uitgave van deze beweging onder de titel *Anarchism in Africa*, was ik bij voorbaat uiterst enthousiast.

Enugu was de eerste hoofdstad van Biafra, in 1967, en voor Biafra heb ik mij destijds nogal ingezet, en het zij mij vergund er bij te vermelden: dat er zeker een miljoen mensen moesten sterven voor de staatsraison van Nigeria of Biafra is voor mij nog steeds de reden waarom ik mij anarchist noem. In het mediabewustzijn betekent 'Biafra' alleen maar 'honger', wat ook al erg genoeg is, maar er was meer aan de hand. Misschien komt er nog eens een Afrika-themanummer van dit blad om onder andere hierop uitgebreider in te kunnen gaan.

De *Awareness League* is opgericht - uiteraard, mag men zeggen - door (ex-)studenten, die anarchistische consequenties verbonden aan een trotzkistische kritiek op het toen nog 'reëel bestaande socialisme', dat gedoemd was ten onder te gaan volgens deze kritiek. De League zegt duizend leden te hebben, verspreid over heel Nigeria, heeft banden met de vakbeweging en is intussen als lid erkend door de Anarchistische Internationale. Ik onderdruk mijn Europese cynisme maar dat mij zou laten zeggen: 'Tel uit je winst'. Anarchisme in een zwart-Afrikaans land dient op de een of andere manier aangemoedigd te worden, en dat zal nog moeilijk genoeg zijn. Ondanks de aankondiging dat de League een website zou krijgen, is dit nog niet gebeurd en gewone post komt in Nigeria nauwelijks aan - en dat hoeft niet eens aan staatscensuur te liggen.

Het waren ook de moeilijkheden in het overleg tussen de Amerikaanse uitgeverij en de schrijvers van *African anarchism* die tot allerlei grote of kleine fouten in het boek hebben geleid. De uitgever excuseert zich voor namen die niet gecontroleerd konden worden - tja, zou het echt zo moeilijk zijn geweest vast te stellen dat 'Vorster Botha' niet één Zuidafrikaanse president was (Pieter is bedoeld), en dat de Masai niet in Burkina Faso wonen (Moso, zal bedoeld zijn)? Opmerkelijker is dat het boek de ondertitel heeft *the history of a movement*, maar dan zou het al snel klaar zijn geweest. Of alleen over de opmerkelijke beweging in Zuid-Afrika zijn gegaan, die groot moet zijn geweest voordat de apartheid effectief verdeeldheid kon brengen. De schrijvers, Sam Mbah en I.E. Igariwey, zien het anarchisme als uitweg voor de toekomst van Afrika, dus al in het voorwoord wordt gezegd dat de ondertitel had moeten zijn: *prospects for the future*. Maar het boek was nu eenmaal al aangekondigd en de omslag ontworpen, een Amerikaanse anarchistische uitgeverij is blijkbaar niet in staat zoiets recht te trekken.

Zo'n opmerking druist in tegen het optimisme dat de schrijvers ten aanzien van het anarchisme tonen. Nergens is het failliet van de staat zo duidelijk als in Afrika: het is slechts een machtsmiddel om een kleine groep mensen rijk te maken (Ghana, Kenia - enfin, noem maar op) of een niet meer te stuiten moordmachine tegenover de mensen die per ongeluk ingezetenen zijn (Algerije, Liberia, Somalia, Rwanda, Angola - ook deze lijst is groter en wordt steeds omvangrijker). En mocht de staat hier toch nog net iets meer zijn, zoals in de Eerste en Tweede Wereld, dan heeft het IMF nog het recept van drastische ontmanteling bij de hand (afslanking, bezuiniging en privatisering in het kader van de Structurele Aanpassingsplannen; wat kunt u zich voorstellen bij een terugtredende overheid in Malawi?). Inderdaad, tegenover deze kapitalistische barbarij is alleen de anarchie te stellen.

Het 'Afrikaanse socialisme' is van begin af aan geen alternatief geweest, maar aansluiting bij en wederopbouw van traditionele, communalistische samenlevingsopbouw wordt door de schrijvers als het alternatief bij uitstek gezien. De schrijvers zien voor de verspreiding van De Gedachte veel problemen (Landauer lijken ze niet te kennen, tja, vind maar eens een anarchistisch boek in een Afrikaanse neo-kolonie, en dan in een voor de bevolking leesbare taal, als men al kan lezen). Maar tekortschietende media hoeven het anarchisme in Afrika niet in de weg te staan, trouwens, radio is waarschijnlijk het belangrijkste medium - hier ligt een mooie taak, waaraan ook vanuit de Eerste Wereld gewerkt zou kunnen worden. Laat ook of juist hier de daad maar aan de gedachte vooraf gaan. Een boek dat vermoeide Noorderlingen weer eens laat zien dat er een wereld te winnen valt. (AdR)

Sam Mbah & I.E. Igariwey, African anarchism - the history of a movement. Tucson, Arizona: See Sharp Press, 1997; 8.95 dollar. Gezien bij Het Fort van Sjakoo in Amsterdam.

Het adres van de Awareness League is: P.O. Box 1920, Enugu, Nigeria. Op de envelop geen geadresseerde vermelden, om aankomen minder onzeker te maken!

OER-INFORMATIE

Bij de Jan Börger-Bibliotheek verscheen onlangs *Oerinformatie*, van de hand van de wis- en natuurkundige Hans de Beer. De schrijver is twaalf jaar betrokken geweest bij wetenschappelijk onderzoek op het gebied van kunstmatige intelligentie. Daarbij kan hij bogen op dertien publikaties in internationale wetenschappelijke tijdschriften. De auteur heeft een techniek ontwikkeld die het mogelijk maakt om met een computer, zonder tussenkomst van het menselijk bewustzijn, de betekenis van de taal te herkennen. Er is dus sprake van een (taal)geheugen-zonder-bewustzijn. Dit onderzoek is bekend geworden onder de naam *Informatie-sporen*.

Volgens het uitgangspunt van deze wetenschapper berust het wordings- en ontwikkelingsproces dat leidt tot bewustzijn, aanvankelijk op een wisselwerking tussen oerinformatie en elkaar aantastende interactieve bewegingsvormen. Redenerend vanuit de quantumtheorie, waarin sprake is van causale onzekerheid, concludeert hij dat er desondanks toch wel zoiets als formatieve zekerheden worden geproduceerd. Maar deze oorspronkelijke formatieve samenhang berust alsnog op een simpele vorm van oerinformatie welke hij definieert als exformatie. Daaraan is echter wel intelligentie te veronderstellen. Het universum heeft blijkbaar zoiets als een geheugenwerking die te vergelijken is met een computergeheugen. Er zou dus in beginsel sprake zijn van een geheugen zonder bewustzijn. In zijn verhandeling *Oer-informatie* gaat hij nader in op het intelligentie-vraagstuk dat vele wetenschappers nog in duister doet tasten. Tevens tracht hij vanuit zijn wetenschappelijke kennis ene brug te slaan naar de Rotterdamse filosoof Jan Börger (1888-1965) en diens verklaringsprincipe van de werkelijkheid.

Börger namelijk, trok uit de filosofische analysering van de werkelijkheid de conclusie dat deze werkelijkheid is samengesteld uit factoren die in zichzelf beweeglijk zijn. De werkelijkheid is dan een structurele constructie in zichzelf. De filosofische doordenking daarvan zou dan mogelijkerwijs kunnen opgaan in een logische wiskundige formulering en berekening. Want de karakteristieke eigenschappen van de factoren lopen uit in de som van een verhouding van verhoudingen, die al of niet in elkaar overgaan. Die universele verhoudingen komen eveneens tot uitdrukking in en aan de mens als bewustzijnswezen.

Het is fout om aan de grondslag van de werkelijkheid een soort van goddelijk (Super-)bewustzijn te veronderstellen. Er staat geen onverklaarbare plannenmaker aan het begin van de oneindige keten noch ligt er een plan aan ten grondslag. De werkelijkheid berust op de eeuwige beweging van zelfverkering en bewustzijn. Volgens de filosofische overwegingen van Börger ligt het bewustzijn besloten in de zelfwerkzaamheid van de energetische eenheden, die door universele wordings- en ontwikkelingsprocessen evolueren tot hersenen en bewustzijn. Dat is ook de conclusie die Hans de Beer trekt vanuit zijn wetenschappelijk onderzoek. (WdL)

Hans de Beer, Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger. Uitg. Jan Börger-Bibliotheek; Moerkapelle 1998; 50 pag.; f10,-. Kan via de boekhandel worden besteld of rechtstreeks bij de uitgever, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle, postgiro 77036.

Beste lezer(es),

Helaas verlaat verschijnt dit nummer over discipline, de eerste aflevering van 1999. In september volgt als dubbelnummer het Zesde Jaarboek Anarchisme dat voor een deel gewijd zal zijn aan het Nederlandse anarchisme sinds de jaren zestig. En aan het einde van dit jaar verschijnt een nummer gewijd aan het thema armoede.

Verheugend is dat we in 1998 in totaal 4795 gulden aan extra financiele bijdragen ontvingen, een bijna even groot bedrag als in het jaar ervoor. We danken alle donateurs zeer en vertrouwen er op dat ze ook dit jaar weer De AS zullen steunen (via postgiro 4460315 ten name van het Steunfonds De AS te Moerkapelle). Immers, zonder dergelijke giften van lezers is dit onafhankelijke tijdschrift onmogelijk te exploiteren.

Waarschijnlijk heeft een (klein) aantal abonnees een exemplaar van het dierennummer (*De AS* 124) ontvangen dat tijdens het lezen geheel of gedeeltelijk uit elkaar valt. Dit als gevolg van een productiefout die we pas na verzending ontdekten. Degenen die zo'n losbladig nummer ontvangen hebben bieden we onze excuses aan en vanzelfsprekend sturen we hen kostenloos een ander exemplaar. Een bericht aan de administratie (postbus 43, 2750 AA Moerkapelle) is voldoende.

Verder wijzen we op het elders in dit infokatern opgenomen overzicht van reprints van oude nummers van De AS. Deze serie is recentelijk sterk uitgebreid, zodat nu bijna alle afleveringen van De AS leverbaar zijn.

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog losse exemplaren verkrijgbaar van diverse reeds verschenen *afleveringen* van de AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van ƒ4,- (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de portokosten moet voor tenminste ƒ12,- besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 83 (Provo), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 108 (Wim van Dooren), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren).

Nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme) en nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme) kosten ƒ8,50 per stuk.

Er zijn nu ook *reprints* verkrijgbaar van: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 28 (Kropotkin), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 85 (Anarcha-feminisme).

Als *speciale aanbieding* geldt: alle nog leverbare afleveringen (exclusief reprints) van *De AS* voor slechts ƒ75,-

REPRINT REEKS

De AS brengt een serie herdrukken van oude anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van curieuze geschriften zijn nu verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003).
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004).
- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005).

- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006).
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS, Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s): 001-003: *f*6,=; 004: *f*6,=; 005: *f*6,=; 006: *f*6,=; 007: *f*6,=.

OVERIGE UITGAVEN

Eerste Jaarboek Anarchisme; 151 p.; inclusief verzendkosten *f*12,50.
Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst. Complete reprint in paperback; VIII + 120 pag.; inclusief verzendkosten *f*15,-.
Anton Constandse, *De ellende der religie*. Reprint van brochure uit 1923; 20 p.; inclusief verzendkosten *f*2,50.
Anton Constandse, *God is het kwaad*. Reprint van brochure uit 1924; 31 p.; inclusief verzendkosten *f*3,50.
Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*. Reprint van brochure uit 1927; 16 p.; inclusief verzendkosten *f*2,50.
Anton Constandse, *Godsdienst opium voor het volk*. Reprint van brochure uit 1929; 15 p.; inclusief verzendkosten *f*2,50.
Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*. Reprint van brochure uit 1932; 15 p.; inclusief verzendkosten *f*2,50.
Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; inclusief verzendkosten *f*3,50.
Alle uitgaven te bestellen door storting op postrekening 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik steun de AS financieel en stort een bedrag van f .... op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.**
- **Ik word abonnee en stort een bedrag van f25,- op postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle voor de in 1999 te verschijnen afleveringen.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 1999. Ik betaal daarvoor *f*32,- via postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.
Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006 of 007.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

^^

Jan Börger:

Hegel en onze tijd	(rede reprint) 1928,	32 p. *f* 6,50
Communisme-Anarchisme-Nihilisme	(reprint) 1932,	21 p. *f* 5,50
Is het Fascisme en Nationaal Socialisme logisch houdbaar?	(reprint) 1932,	45 p. *f* 7,50
De fout in de Nationaal Socialistische Staatsleer	(reprint) 1933,	40 p. *f* 7,00
Anarchisme en Nihilisme	1946,	85 p. *f* 12,50

(heruitgave 1993 - met nawoord)

BOEKEN/BROCHURES:

Jan Börger:

Het spookt in de Sint Jan! De filosofische betekenis van het offer en de levenskunst. *f* 39,50
Selectieve heruitgave van vroeg werk.
Biografie en inleiding: Wim de Lobel.
(1997, 356 blz. ISBN 90-76033-01-3)

De Kerstgedachte.
Een evangelisch wijsgerige formule. *f* 15,00
(heruitgave 1997, 100 blz. ISBN 90-76033-02-1)

Wim de Lobel: (lezing)
Jan Börger, filosoof en anarchist *f* 5,50
(1995, 25 blz. - bewerkte versie met notenapparaat)

NIEUW:

Hans de Heer:
Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger. *f* 10,00
(1998. 50 p. ISBN 90-76033-03)

Prijzen inclusief porto
Bestellingen via de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever,
Jan Börger-Bibliotheek Postbus 43,
2750 AA MOERKAPELLE. Postgiro 77 0 36.

Donaties worden ook zeer gewaardeerd.
(Vanwege portokosten minimaal voor *f* 10,- bestellen.)

Prijs *f10,90*